

TC.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI
ORTAÇAĞ TARİHİ PROGRAMI

SAFEVİ DEVLETİNİN YIKILIŞ SEBEPLERİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hazırlayan:

20056143 – Adnan ER

Danışman:

Prof Dr. Ahmet TAŞAĞIL

İstanbul 2008

TC.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI
ORTAÇAĞ TARİHİ PROGRAMI

SAFEVİ DEVLETİNİN YIKILIŞ SEBEPLERİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hazırlayan:

20056143 – Adnan ER

Danışman:

Prof Dr. Ahmet TAŞAĞIL

İstanbul 2008

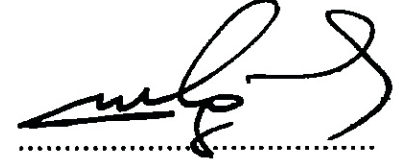
Adnan ER tarafından hazırlanan Safevi Devletinin Yıkılışı .....
..... adlı bu çalışma jürimizce Yüksek Lisans Tezi olarak Kabul
Edilmiştir.

Kabul (Sınav) Tarihi : 08 / 10 / 2008

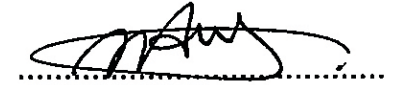
(Jüri Üyesinin Ünvanı , Adı , Soyadı ve Kurumu) :

İmzası :

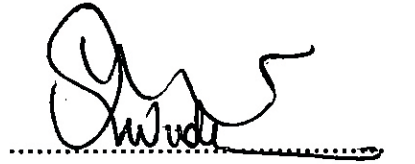
Jüri Üyesi : Prof.Dr.Ahmet TAŞAĞIL
(Danışman)

Jüri Üyesi : Doç.Dr.Hayrunnisa ALAN

Jüri Üyesi : Yrd.Doç.Dr.Osman ÖZGÜDENLİ
(M.Ü.Öğr.Üy.)

İçindekiler

Kavramlar ve Kısaltmalar	6
Önsöz	10
Özet	11
Abstract	12
I. İRAN TÜRK TARİHİ	13
I.a Safevî Devletinin Yıkılışı Öncesi Sınırları	16
I.b Safevîler Öncesi İran Coğrafyasında Genel Durum	17
II. SAFEVÎ DEVLETİNİN GENEL YAPISI.....	19
II.a Devletin Kökeni	19
II.b Tarikat Döneminde Politik Faaliyetler ve Devletleşme Süreci.....	23
II. c Safevî İdeolojisinin Teşekkülü.....	30
II.d Safevî İdeolojisinde Şah İsmâil Faktörü	33
III. SAFEVİLERİN YIKILIŞ SEBEPLERİ.....	36
III.a Dinamik Safevî İdeolojisinin Çöküşü	36
III.b Boy Beyleri Arasındaki Çatışma.....	37
III.c Monarşi Sorunları.....	39
III.d Türkmen Göçebe Bilincindeki Değişim.....	40
III.e Gulâm Sisteminin Tesisi ve Aslî Unsurlarının Tasfiyesi.....	49
III.f Ekonomik Bunalım ve Batı Emperyalizmi	51
IV. SAFEVİLER SONRASINDA İRAN	55
Sonuç	73
Özgeçmiş.....	75
Kaynakça.....	76
Haritalar.....	90

Kavramlar ve Kısaltmalar

KB	Kültür Bakanlığı Yayınları
İA	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İSAM	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi
Neşr.	Neşreden
Yay.	Yayımları / Yayınevi
TTK	Türk Tarih Kurumu
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
s.	Sayfa
vd	ve devamı
C	Cilt
S	Sayı
h.ş	Hicrî Şemsî Sene
h.	Hicrî Sene

İÜ	İstanbul Üniversitesi
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜEFTAM	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Mecmuası
Ed.	Editör / Editörlüğünde
Fotokopi Nüsha	Orijinal baskısına ulaşılamayan, bir kütüphanedeki onaylı fotokopisinden faydalanılan eser.
Belleten	Türk Tarih Kurumu Belleten Tarih Dergisi
İrcica	Research Centre for Islamic History, Art and Culture (İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi)
Vol.	Cilt
Yayına Haz.	Yayına Hazırlayan
AÜ	Ankara Üniversitesi
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi
Bkz	Bakınız

TÜRKLER	Türkler Ansiklopedisi
Rédacteur Gérant	Musahhih / Editör
EI	Encyclopaedia of Islam (Brill'in İslam Ansiklopedisinin Eski Versiyonu)
EI New Edition	Encyclopaedia of Islam (Brill'in İslam Ansiklopedisinin Yeni Versiyonu)
Üniv.	Üniversitesi
Nr.	Numara
Dijital Ortama Aktaran	Nadir eserlerin resmi bir kütüphane tarafından, dijital ortama aktarılmış hallerinin okuyucuya sunulmasıyla oluşan eser.
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
İSAM Fotokopi Nüsha	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi içerisinde bulunan, orijinal baskısına ulaşılamayan ancak fotokopisinden yararlanılan eser.

Publications

Yayınları

Aynı yazarın başka bir eseri.

“italik”

Bibliyografya kısmında ve dipnotlarda tırnak içindeki italik yazı, o eserin bir makale olduğunu belirtir.

Bold

Aksi belirtilmediği sürece Bold bir yazı bibliyografya kısmında ve dipnotlarda tırnak içindeki italik yazı, o eserin bir makale olduğunu belirtir.

Önsöz

Safevî Devleti'nin kuruluşu, sadece İran tarihi açısından değil, Türk ve İslam tarihi açısından da son derece önemlidir. Daha önce benzeri görülmemiş bir şekilde dinsel dinamiklerle ortaya çıkan Safevîler, bütün İran'a hâkim olduktan sonra Anadolu'da politik anlamda etkili olabilecek taraftar kitlesine kavuşarak önemlerini arttırmışlar, bu sayede hem Osmanlı Devleti'nin ana gündem maddelerinden birisini daima işgal etmişler, hem de Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti ile ilgili atacakları adımlarda hesap etmek durumunda oldukları bir güç olmayı başarmışlardır.

Safevîlerin yıkılış sebepleri genellikle Türk – İslam Devletlerinin karakteristiğine bağlı olmakla birlikte, özel olan durum etnik farklılıkları bulunan göçer toplulukların yarattığı karmaşadır. Yükselen Avrupa sömürgeciliğine direkt komşu olmaması sebebiyle, hem teknolojik gelişmelerden hem de Batı'nın fikir yapısından hayli geç haberdar olan İran, Safevîler döneminde Osmanlı Devleti ile düşman olmasından ötürü Batı devletleriyle dostluk ve ticaret ilişkileri kurmuştur. Kurulduğu coğrafyanın tarihine göre yeni dinamiklerle ortaya çıkan Safevîlerin yıkılışları, benzer biçimde özgün dinamiklere dayanmaz.

Çalışma esnasında kaynak konusundaki eksikliklerin giderilmesi, konunun genel çerçevesinin bir kere daha çizilmesi hususunda dikkat ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocalarım Yard. Doç. Dr. Osman Gazi Özgüdenli ve Doç. Dr. Hayrunnisa Alan'a; bu çalışmaya beni teşvik ederek boylar problemini İran - Türk Tarihi üzerinden düşünmemi sağlayan, çalışma boyunca engin hoşgörüsünü esirgemeyen tez danışmanım ve hocam Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL'a teşekkürü bir borç bilirim.

Özet

XIV. yüzyılın başlarında teşekkül eden Safevî tarikatı, Timurlular sonrası ortaya çıkan otorite boşluğundan yararlanarak devlet olmaya doğru emin adımlarla ilerlemişler ve amaçlarını gerçekleştirebilmek için politik olarak tarafsızlık ilkesini benimsemişlerdir. Neredeyse tamamen Anadolu ve Kuzey Suriye'den İran'a göçen Türkler tarafından kurulan Safevî Devleti, karakteristik İran Müslüman Türk imparatorluklarının taşıdığı karakteristik özelliklerinin yanı sıra, taşıdığı dinamik Kızılbaş ideolojisiyle de İran'ın tamamına hâkim olmuş ve Safevî Devleti'ni yıkan da yine bu kitlelerin hareketleri olmuştur.

Abstract

Safawid Dynasty, has an important role in Turkish and Iranian history, is analyzed in two parts. First part is about falling down of Safawid Dynasty established by Nomadic Qizilbash Turkoman. Then, post Safawid period in Iran was examined in Second part. To achieve the aspect that, Nomad-Consciousness as a reason of Safawid fall is focused in nomadology scope, the base sources of after Safawid period and contemporary sources are used.

Keywords: Safawid, Turks, Qizilbash, Alivism, Iran, Nomadology.

I. İRAN TÜRK TARİHİ

M.Ö. 1500–1000 yılları arasında, Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak bozkırı¹ denilen bölge Asya menşeli milletlerin yerleştikleri önemli alanlardan birisiydi. Bu topluluklara Grek ve Asur kaynaklarında İskit² adı verilmekteydi. Ancak İskitlerin Türk oldukları gayet ciddi bir tartışma konusudur. Türklerin İran coğrafyasına gelişi miladi yılların başlangıcına rastlamaktadır. III. yy.dan itibaren Hun kütelleri Kafkasya ve Horasan üzerinden İran'a akınlar yapmaya başlamışlardır. Bunları, Heftalitler izlemiş ve bir süreliğine Horâsân'ın tamamını ele geçirerek İran üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır. Yine bu dönemde Güney Azerbaycan ve İran'ın kuzeydoğu sınırlarına önemli Türk boyları gelip yerleşmişlerdir.

565 yılına gelindiğinde Göktürklerin Heftalitlerin bulunduğu bölgeyi ele geçirmesiyle birlikte, İran'ın özellikle batısı Türk hâkimiyetine girmiştir³. Göktürklerin ardından Avarlar, Peçenekler, Hazarlar, Sabarlar ve Ağaçeriler İran sahasındaki işlere müdahil olmuşlardır⁴. Azerbaycan'ın "Türk Göç Yolları" üzerinde olması ve Türklerin anayurdu olması kuvvetle muhtemel Minusinsk⁵ bölgesine çok da uzak olmaması dolayısıyla belli oranda Türk nüfus barındırdığı söylenebilir.

---

1 Tarihi adı Deşt-i Kıpçak şeklindedir.

2 Savaşçı atlı uluslardan biri olan İskitler, batıda Tuna Nehri havzasından doğuda Çin'e kadar uzanan geniş Avrasya steplerinde yaşamış, bozkır yaşamının getirdiği gelenekleri sürdürmüş bir toplumdur. Buldukları geniş coğrafya itibarıyla İran ile de önemli ölçüde ilişkileri olmuştur İskitlerin. Bu konu hakkında Bkz: Edward A. A., **Central Asia: A Historical Overview**, Duke Üniversitesi Yay., 1994, s. 86. ;

3 Taşağıl, Ahmet, **Göktürkler II**, TTK Yay., Ankara, 1999, s. 10. – Özgüdenli, O. G., **Ortaçağ Türk İran Tarihi Araştırmaları**, Kaknüs Yay., İstanbul, 2006, s. 515.

4 Lâziboğlu, H., "*İran'da Ne Kadar Türk Vardır, Nerelerde Otururlar?*", **TKAE Türk Kültürü Dergisi**, Ankara, 1980, Sayı: 211, s. 195.

5 Kafesoğlu, İ., **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yay., İstanbul, 1999 (XIX. Basım), s. 49.

Ancak bunun kesin delili Batı Hunları döneminde Roma imparatoru I. Theodosios'un 395'te ölümünü müteakip Kafkaslardan Anadolu'ya Basık ve Kursık adlı iki kumandanın önderliğinde yaptıkları akındır. Aynı zamanda Türklerin Anadolu'da tarihî kayıtlarla sabit ilk görünüşleri olan bu seferin dönüşünde Galatya'ya (Kayseri ve Ankara civarı) üzerinden Azerbaycan'ın Baku şehrine ve oradan da karargâhlarına dönmüşlerdir⁶. Bu durum Azerbaycan'daki Türk varlığına delil teşkil edebilir.

466 yılında ise Ağaçeri Türk boyları Azerbaycan'a yerleşmişlerdir⁷. Sâsânî kaynakları bunlara Ak-Katlan, Bizans kaynaklarıysa Akatzir adını vermektedir. Azerbaycan'a gelen 3. büyük göç dalgası Sabarlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Sabarlar 558 yılında Derbent'i⁸ ve 575 yılında Kür nehrini aşarak Baku'ye ve Lengerân bölgesine yerleşmişlerdir. Daha sonra Bulgarlar ve Belencerler ile birleşerek "Hazar" adı altında toplanan bu grup Arrân, Mogan ve Gîlân gibi İran bölgelerine yerleşmiş ve daha sonra Hazar devletinin kuruluşunda aktif rol oynamışlardır. Sayılan tarihi olaylardan yola çıkılarak İran coğrafyasında gayet erken dönemlerde Türk nüfus ve etkinliği artmıştır denilebilir.

642 yılına gelindiğinde Hz. Ömer devrinde Arap orduları İran ve Horâsân gibi çok geniş bir coğrafyayı fethetmiş bulunuyorlardı⁹ ki bu da artık yeni bir dönemin habercisi olmuştur. Zira bu dönemden 1925 yılına kadar İran'da Fars

---

6 Németh, G., **Attila ve Hunları**, (Terc. Şerif Başstav), AÜDTCF Yayınları, Ankara 1962, s. 145 ; Kafesoğlu, İ., **Türk Milli Kültürü**, s. 73

7 Çay, M. A., **Azerbaycan ve Türkler**, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara, 1997, s. 91.

8 Kafesoğlu bu sırada Sâsânîler ile mücadele edilmiş olduğunu ve Kafkaslara hâkim bir topluluk olduğunu belirtiyor. Bkz. Kafesoğlu, İ., **Türk Milli Kültürü**, s. 168 vd.

9 Belâzurî, Ahmed b. Yahya, **Fütûh el-Buldân**, (Terc: Mustafa Fayda), KB. Yay., Ankara, 1987, s. 250.

unsuru bir daha hâkim zümreyi teşkil edemeyecektir. Azerbaycan ve İran sahasında ilk Türk hânedanı Sâcoğulları tarafından tesis edilmiştir¹⁰.

1040 yılında gerçekleştirilen Dendânekân Savaşı ardından İran yaylası Selçukluların eline geçmiş¹¹ ve çok sayıda Müslüman Oğuz Türkü İran'a yerleşmişlerdir¹². Daha sonra İldenizler, Salgurlular, Kutlukhanlar, Hârezmşâhlar, İlhanlılar, Çobanoğulları, Argunşahlar, Muzafferîler, Timurlular, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Safevîler¹³, Afşarlar, Hanlıklar Dönemi ve Kaçarlar (1795–1925) İran'da hâkim olmuş Türk devletleridir.

İran'da kesintisiz olarak yaklaşık 885 yıl devam eden Türk hâkimiyeti neticesinde yukarıda adları sayılan devletlerin yaşayan temsilcileri Azeriler, Türkmenler, Afşarlar, Kazaklar, Özbekler ve Halaçlardır. Bunlardan sadece Azeriler ve Türkmenler etnik bir bölge oluşturmayı başarmışlardır. Diğer Türk toplulukları İran'ın farklı bölgelerinde yaşamlarını sürdürmektedirler.

---

10 Yıldız, H.D., “Sâcoğulları”, **TÜRKLER**, IV, Ankara, 2003, s. 417-442.

11 Ercilasun, A.B., “İran Türkleri”, **Türk Kültürü**, XXVI, Sayı: 300, Nisan 1988, s. 228.

12 Agacanov, S.G., **Oğuzlar**, (Terc: Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yay., İstanbul, 2002, s. 341.

13 Ercilasun, A.B., “İran Türkleri”, s. 229.

I.a Safevî Devletinin Yıkılışı Öncesi Sınırları

Safevî Devleti, en büyük sınırlarına¹⁴ Şâh I. Abbas zamanında ulaşmıştır. Safevîlerin kuzeybatıda Osmanlı Devleti ile olan sınırları Kafkas dağlarının Kazbek¹⁵ tepesinin batısından başlayarak Gürcü krallığı İmreheti¹⁶ ve Kertli¹⁷ eyaletlerinden güneye doğru Kars ve Van vilayetlerini ikiye ayıracak şekilde ilerliyor, buradan güneye inerek Kerkük¹⁸, Kirmânşâh, Lûristân ve Arabistan'ın¹⁹ bir kısmını içine alarak Basra Körfezi'ne ulaşmadan Şattûlarab'ın sol kıyısında son buluyordu. Şattûlarab ile başlayan güney kısmı doğuya doğru Ummân Körfezi ve Makrân²⁰ arasında devam ederek Guvadâr²¹ ve Karaçi²² ortalarında son buluyordu. Safevîlerin kuzey sınırını ise Kûh-i Baba²³ tepesinin batı tarafı ve Herirûd²⁴ vadisinden geçen bir hat takip ediyordu.

---

¹⁴ Bkz. Tez *Haritalar* Kısmı, **Harita 11** ve **Harita 12**.

¹⁵ Bugünkü Gürcistan'da Kafkaslarda bulunan bir yanardağ. Bkz. Tez *Haritalar* Kısmı, **Harita 5**.

¹⁶ Bugün Doğu Gürcistan'da bulunan, Tiflis'ten önce Gürcistan'ın başşehri olan yerleşim merkezinde kurulmuş krallık. 1258 ila 1815 yılları arasında hüküm sürmüştür.

¹⁷ Doğu Gürcistan'da Türkiye, Ermenistan ve Gürcistan arasında kalan bölgede kurulmuş tarihi krallık.

¹⁸ Bkz. Tez *Haritalar* Kısmı, **Harita 6**.

¹⁹ Tarihi adıyla Ahvaz olan bölge. Dodgeon, M. H., **The Roman Eastern Frontier and The Persian Wars; A Documentary History**, Londra, 1991, s. 35. Ayrıca Bkz. Tez *Haritalar* Kısmı, **Harita 1**.

²⁰ Bugün Belucistan eyaleti içerisinde, Pakistan sınırında bir bölge. Bkz: Tez *Haritalar* Kısmı, Sayfa 98, **Harita 9**.

²¹ Pakistan'da bir sahil şehri.

²² Bkz. Tez *Haritalar* Kısmı, **Harita 3**.

²³ Hindikuş dağlarının devamı olan dağlar. Afganistan'ın başşehri Kâbil, Kûh-i Baba dağlarının güney eteklerindeki ovalara kurulmuştur. Bkz. Tez *Haritalar* Kısmı, Sayfa 98, **Harita 8**.

²⁴ Afganistan ve Türkmenistan'dan geçerek Karakum çölünde son bulan 1.100 km uzunluğunda bir akarsu. Bkz. Tez *Haritalar* Kısmı, **Harita 2**.

Bu hat daha sonra Karakurum'dan²⁵ geçerek Merv'e²⁶ ve oradan da Hazar Denizi'ne ulaşıyordu. Safevî Devleti'nin sınırları çöller, denizler, ırmaklar ve aşılması zor dağlarla çevriliydi ve bu açıdan *doğal sınır* halindeydiler.

1.b Safevîler Öncesi İnan Coğrafyasında Genel Durum

Safevîlerin tam anlamıyla devlet hâline geldiği XVI. yüzyılın başları, İnan coğrafyasında birbirinden bağımsız ve birbirleriyle çatışma halindeki devletlerin yayılma sahasıydı. Akkoyunlu Devleti²⁷ hanedan mensuplarından Elvend Bey²⁸ Azerbaycan, Ermenistan ve Diyarbakır'da; aynı hanedandan gelen Sultan Murad Fars, Irak ve Kirman'da hüküm sürüyordu. Özellikle Sultan Murad'ın hâkimiyet sahası içerisinde yer alan Yezd ile birlikte Irak-ı Acem bölgeleri yerel hanedanlar tarafından idare edilmekteydi ve Akkoyunlu Sultan Murad'ın hâkimiyetini tanımıyorlardı. Reşt, Lâhicân, Tâliş gibi bölgelerde yerel hanedanlar hüküm sürüyordu ve Horâsân'ın tamamı²⁹ Timurlu ailesinin elindeydi.

---

²⁵ Bkz. Tez *Haritalar* Kısmı, **Harita 4**.

²⁶ Bkz. Tez *Haritalar* Kısmı, **Harita 10**.

²⁷ Kuzey Irak ve Batı İnan'da 1378 ila 1508 yılları arasında hüküm sürmüş Türk hanedanı. Uzunçarşılı, **İsmail Hakkı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu - Karakoyunlu Devletleri**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1988, s. 4 - 10.

²⁸ Erdem, İ., "Osman Bey'in Ölümünden Uzun Hasan Padişah'a Akkoyunlular", **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C: XX, Sayı: 32, Ankara, 2002, s. 118 - 119.

²⁹ Adı geçen dönemde Horâsân coğrafyası Bugünkü Afganistan, İnan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan devletlerini kapsıyordu. Nişabur, Tûs, Herat, Belh, Kabul, Gazne, Merv, Sencân, Semerkand, Buhârâ, Hócend, Pencikent ve Belûcistân gibi önemli şehirler Horâsân sınırlarındaydı. Detay için bkz: Debîrsiyâkî, Muhammed, **Sefernâme-yi Nâsır-ı Hüsrev**, İntişârât-ı Kitâbfurûşî-i Zevâr, Tahran, h.ş. 1341, s. 235 - 236.

Horâsân'ın tamamına yakını elinde bulunduran Timurlu ailesinden Sultan Hüseyin Baykara ve Mirza Ebû Saîd arasında, bölgedeki hâkimiyet için de çatışmalar sürüyordu³⁰. Sultan Hüseyin Baykara'nın uğraştığı bir diğer konu da Özbekler'in lideri Şeybânî Han idi ve Sultan Hüseyin Baykara'nın Özbekler üzerine düzenlediği sefer sırasındaki ölümü, aynı zamanda Timurlu devletinin de 1507 yılında sonu olmuştur³¹.

Safevi Devleti'nin esas olarak Şâh İsmâil zamanında kuruluşu da böylesi bir karmaşa ortamında 1502 yılında resmen gerçekleşmiştir. Tebriz'de Şâh İsmâil adına **Türkçe** hutbe³² okunmuş ve Safevî devleti böylelikle resmen kurulmuştur.

---

³⁰ Alan, Hayrunnisa, **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360 – 1506**, Ötüken Yay., İstanbul, 2007, s. 208 – 221.

³¹ Jackson, P., Lockhart, L. (Ed.), **The Cambridge History of Iran: The Timurid and Safavid Periods**, Vol. 6, Cambridge Üniversitesi Yay., Londra, 1986, s. 124.

³² Ebu'l-Hasan Kazvîni tarafından kaleme alınan *Fevâidü's-Safeviyye* adlı esere göre, Şâh İsmâil Tebriz'i ele geçirdikten sonra, kendi adına hutbe okutturmuştur. Aynı kaynağa göre okunan hutbenin Tebriz'de câri olan dilde okunduğunun özellikle belirtilmiş olması, bölge halkının bugün Safevîler dönemi de dahil ezici çoğunluğunun Türklerden oluşması, hutbenin Türkçe okunmuş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Detay için bkz: Ebu'l-Hasan Kazvîni, **Fevâidü's-Safeviyye**, (Yayına Haz. Meryem Mirahmedî), Müessesese-i Mütâlaât ve Tahkikât-ı Ferhengî, Tahran, h.ş. 1367, s. 12.

II. SAFEVÎ DEVLETİNİN GENEL YAPISI

II.a *Devletin Kökeni*

Safevî hanedanının kökenleri, devletin kurucusu olan Şâh İsmâil'in altıncı nesilden dedesi Şeyh Safiyüddîn'e dayanmaktadır. Hazırlanan şecereler içerisinde de Şeyh Safiyüddîn'in soyu İslam Peygamberi Hz. Muhammed'e bağlanmaktadır. Burada üzerinde duracağımız nokta, Şeyh Safiyüddîn'in İslam Peygamberi'nin soyundan olup olmadığından ziyade, böylesi bir durumun Safevî Devleti olduğu zamanda getirdiği dinamikler üzerine olacaktır. Dönemin telakkisine göre Peygamber soyundan gelmek, gerçekliği kanıtlanamıyor olsa dahi büyük bir saygınlık ölçütü olmuştur. Seyyid ve Şerîf adını alan bu kişiler, toplum nezdinde daha itibarlı bir konuma yükseldikleri gibi, aynı kişiler hânedan ailesi olmanın getirdiği saygınlıkla birlikte, kitleler üzerinde daha etkili bir söz sahibi olabiliyorlardı. Nitekim devletin ideolojik aygıtlarından birisi olan din³³ kurumuna dair değerler, söylem açısından da Safevî Devleti tarafından en çok vurgu yapılan konu olmuştur. Böylesine güçlü bir prestijin sağlanabilmesi için en kolay yol da, sahte şecereler (diğer adıyla siyâdetnâme veya nesebnâme) düzenlenmesi olmuştur ve Safevî ailesi de kendilerini Peygamber soyuna bağlamakta bir sakınca görmemişlerdir. Bununla birlikte şecere düzenlemek gibi bir yol, toplumu kontrol için sadece görünürde bir kanıt teşkil etmekteydi. Asli olan ekonominin ve ordunun kontrolü idi.

---

³³ Althusser, Louis, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, (Terc. Mahmut Özışık), İletişim Yay., İstanbul, 2002 (5. Baskı), s. 33.

Safevî hanedânının kökenleri, devletin kurucusu olan Şâh İsmâil'in altıncı nesilden dedesi Şeyh Safiyüddîn'e dayanmaktadır. Hazırlanan şecereler içerisinde de Şeyh Safiyüddîn'in soyu İslam Peygamberi Hz. Muhammed'e bağlanmaktadır. Burada üzerinde duracağımız nokta, Şeyh Safiyüddîn'in İslam Peygamberi'nin soyundan olup olmadığından ziyade, böylesi bir durumun Safevî Devleti olduğu zamanda getirdiği dinamikler üzerine olacaktır. Dönemin telakkisine göre Peygamber soyundan gelmek, gerçekliği kanıtlanamıyor olsa dahi büyük bir saygınlık ölçütü olmuştur. Seyyid ve Şerîf adını alan bu kişiler, daha itibarlı bir konuma yükseldikleri gibi, hânedan ailesi olmanın getirdiği prestijle birlikte, Peygamber soyundan geliyor olmak, devlet aygıtının kitleleri etkilemesinde önemli bir yere sahipti. Nitekim devletin ideolojik aygıtlarından³⁴ birisi olan dine dair değerler, Safevî Devleti tarafından en çok vurgu yapılan konu olmuştur. Böylesine güçlü bir prestijin sağlanabilmesi için en kolay yol da, sahte şecereler (diğer adıyla siyâdetnâme veya nesebnâme) düzenlenmesi olmuştur ve Safevî ailesi de kendilerini Peygamber soyuna bağlamakta bir sakınca görmemişlerdir.

İbnü'l-Bezzâz tarafından kaleme alınarak 1358 yılında tamamlanan *Safvetü's-Safâ* adlı esere göre Şeyh Safiyüddîn'in soyu Fîrûz es-Sencânî'ye dayanıyordu ve Safevî Ailesi tamamen Şafî – Sünnî bir inanca sahiptiler³⁵. Ancak daha sonra Safevî tarikatı içerisinde Şîliğe eğilimlerin çoğalması ve tarikatın bir süre sonra tamamen Merkezî – Şî bir karakter kazanması sonucu, İbnü'l-Bezzâz'ın eseri tahrif edilmiş versiyonlarıyla günümüze ulaşmıştır.

---

³⁴ Althusser, Louis, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, s. 33.

³⁵ Tâcbahş, Muhammed, **İran der Zamân-ı Safeviyye**, Çâphâne-i Şafak, Tebriz, h.ş. 1340, s. 20. – Tekindağ, Şehabeddin, “*Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi*”, **Tarih Dergisi**, XVII, Sayı: 22, 1967, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1968, s. 52 – 56. ; Kütükoğlu, Bekir, **Osmanlı – İran Siyasi Münasebetleri (1578 – 1590)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1962, s. 1. ; Gölpınarlı, Abdulkadir, **Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 229.

Safvetü's-Safâ'nın müellif nüshasında anlatılan: “Şeyh Safî bildirmiştir ki, bizim soyumuzda seyyidlik vardır. Lakin ben sormamıştım Alevîlik mi Şerîflik mi diye. Bu durum böylece şüpheli kaldı”³⁶ cümlesi de, eserde sonradan yaratılan tahrife delil sayılabilir. Ehli Beyt soyundan olmanın getirdiği saygınlık da hesaba katıldığında, dini işlerle uğraşan ve hadis rivayet eden bir âlim olan Şeyh Safiyüddîn Erdebilî'nin peygamber soyundan olduğu ihtimalini güçleştirmektedir.

Burada değinilmesi gereken bir diğer konu da, Şeyh Safiyüddîn'in en büyük atası olarak bildirilen Fîrûz'un doğum yeridir. Kaynaklarda Sencâr olarak anılan ve Fîrûz'un adına nisbet olarak Sencârî şeklinde kullanılan bu yer, Diyarbakır'da bulunan Sencâr'dır ve Fîrûz'un Diyarbakırlı olduğuna yorulmuştur. Ancak Yâkût el-Hamavî'nin *Mu'cemü'l-Buldân* adlı eserinde³⁷ belirtildiği Azerbaycan'ın Bâbü'l-Ebvâb (Derbend) bölgesi yakınlarındaki Sencân'ın, Şeyh Safiyüddîn'in en büyük atası Fîrûz'un doğum yeri olma olasılığı çok daha yüksektir. Nitekim, Şeyh Safiyüddîn'in hocası olan Şeyh Tâceddîn İbrâhim Zâhid-i Gîlânî'nin nesebnâmesinde babasının Sencân taraflarından geldiği işaret ediliyor olması da³⁸ belirtilen yerin Sencâr değil Sencân olması ihtimalini kuvvetlendirir niteliktedir.

Sünnî gelenekten gelen Şeyh Safiyüddîn, Erdebil³⁹ bölgesinde bulunan Şeyh Tâceddîn İbrâhim Zâhid-i Gîlânî'nin müridi olmuş ve onun ölümünden sonra yerine 1300 yılında postnişîn olarak geçmiştir⁴⁰. Özellikle başta Anadolu ve

---

³⁶ Abbaslı, Mirza, “*Safevilerin Kökenine Dair*”, **Bellekten**, Sayı: 158, Türk Tarih Kurumu Yayları, Ankara, 1976, s. 291.

³⁷ Yâkût el-Hamavî, **Mu'cemü'l-Buldân**, (Neşr: Heinrich Ferdinand Wüstenfeld), C: III, Leipzig, 1866 – 1873, s. 140.

³⁸ Mirza Abbaslı, “*Safevilerin Kökenine Dair*”, s. 328.

³⁹ Kuzey İran'da bir şehir. Şâh İsmâil'in türbesi bu şehirde bulunmaktadır.

⁴⁰ Münecimbaşı Ahmet Dede, **Sahâifü'l-Ahbâr fi Vekayi'ü'-Âsâr**, C: III, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1868, s. 179.

Azerbaycan olmak üzere Irak, Kuzey Suriye ve Türkistan bölgelerinden çok sayıda mürit edinen Şeyh Safiyüddîn'in tarikatının Merkezî-Şîî görüşlere eğilimi de bilhassa bu göçler sayesinde olmuştur.

Emir Timur'un Osmanlı Devleti hükümdarı Yıldırım Bâyezîd ile giriştiği 1402 tarihli Ankara Savaşı sonrasında yanında getirdiği esirlerin durumlarının tayinini Şeyh Safiyüddîn'in torunu Hoca Ali'ye bırakması; Hoca Ali'nin de esirlerin hayatlarını bağışlayarak dileyenlerin yurtlarına dönebileceklerini, kalmak isteyenler için kalacak yer tesis edileceğini bildirmesi de Safevî tarikatının güçlenmesindeki önemli etkenlerdendir. Ülkelerine dönmeyenler için "*Sûfiyân-ı Rumlu*"⁴¹ adlı bir mahalle kurulmuş, ileride Safevî Devleti'nin kuruluşunda büyük rol oynayan Kızılbaş Türk boyları arasında en güçlü ve nüfuzlu kesimi Sûfiyân-ı Rumlu oluşturmuştur.

---

⁴¹ Hinz, Walther, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, XV. yy, İran'ın Milli Bir Devlet Olarak Yükselişi**, (Terc: Tefik Bıyıkoglu), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1948, s. 8 – 9.

II.b Tarikat Döneminde Politik Faaliyetler ve Devletleşme Süreci

Safevîler, Sünnî bir tarikat oldukları dönemde dahi politik olmuşlar ve siyasal otoriteyle iç içe ilerlemeyi çıkarları için uygun görmüşlerdir. Tarikatın devlet haline geldiği güne değin bu gelenek itinayla sürdürülmüştür. 1220 – 1360 yılları arasında bütün Asya ve dünya tarihini etkileyecek işgallere girişen Moğollar ve Moğolların İran'daki uzantısı olan İlhanlı rejimi, aktif bir muhalefete işlerine müdahil olmayan, devletlerinin otoritesine kayıtsız şartsız bağlılık gösteren kitlelere, işgallerini tamamladıktan sonra çok büyük oranda dokunmamışlardır. Bununla birlikte Moğol ve akabinde İlhanlı rejiminin fazlasıyla sert oluşu, kitleleri nisbeten daha güvenli olan tarikatların etrafında toplanmaya itmiştir. Özellikle Türkistan⁴², İran ve Anadolu'daki tarikatların bu dönemde geçirdikleri sayısal ve niceliksel değişimlere de dikkat edilmelidir.

---

⁴² Türkistan tarihî Türk yurdunun adıdır ve kelime olarak Türklerin yaşadıkları ülke anlamına gelmektedir. XIX. yüzyılın sonlarına kadar bu adla anılan coğrafya daha sonra tamamen farklı ve ideolojik bir yaklaşımla Orta Asya olarak adlandırılmaya başlamıştır. Bu durumda şüphesiz Türk etnik unsurunu inkâr ve Batı bakış açısını yerleştirme çabalarının olduğunu belirtmek gerekir. Daha sonra Rusya tarafından da bu durum devam ettirilmiş ve lehçe farklılıkları dil ve millet farklılıkları gibi algılatılarak küçük ve güçsüz Türk ülkeleri yaratılmıştır. Ayrıntı için Bkz: Nahaylo, B., **Soviet Disunion: A History of the Nationalities Problem in the USSR**, HH Publications, Londra, 1990. - Roy, O., **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, (Terc. Mehmet Moralı), Metis Yay., İstanbul, 2000. - Togan, Z.V., **Hatıralar: Türkistan ve Diğer Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1999².

Büyük Selçuklu Devleti zamanında belirgin bir şekilde başlayan sûfi yayılışı⁴³ Moğollarla birlikte sayı olarak doruk noktasına ulaşmış, Sünnî görünümlü tarikatların Tanrı ve Varlık konularındaki görüşleri⁴⁴ de göçebe bilinç ekseninde nihai şekline kavuşmuştur. Tarikatlar içerisindeki bu değişim, genellikle Şîî bir görünüm arz etmekle birlikte, Caferîlik, 12 İmam Şiası ve Zeydîlik gibi merkezî Şia telakkisinden farklılıklar arz ediyordu. Genel hatlarıyla Mehdî inancının son derece güçlü olduğu, yeniden bedene bürünme ya da beden değiştirme gibi inanışların canlı bir şekilde belleklerde yaşatıldığı bu sûfi ideolojisinde, Şîî bir görünüm olmakla birlikte, Kerbelâ gibi bir acı kültü bulunmuyordu. İslam Peygamberi'nin torunları İmam Hasan ve İmam Hüseyin'in şehâdeti konusunda Sünnî gelenekte bulunanın dışında, özellikle belirginleştirilmiş bir acı kültünden bahsedilmiyor oluşu da bu kitlelerin merkezî Şîî inanıştan ne derece uzak olduklarının göstergesidir zira Şîîliğin en önemli vurgusu ve çıkış noktası İmamların şehâdeti olmuştur. Şâh İsmail'in getirdiği en büyük yenilik, merkezî Sünnî ve Şîî inanışın dışında olan bu kitlelere Kerbelâ kültürünü aşılması olmuştur.

Öğretileri fıkıh, kelâm, tefsir ve hadis gibi yüzyıllar önce yazılı – yerleşik bir halde devam eden İslami ilimlerin yaygın olduğu bir öğreti yerine, sözlü bir gelenek şeklinde devam ettiği bu kitlelerin oluşumu tanımlamak için Mehmet Fuat Köprülü: “*Eskilerin kamları, şimdilerin Alevi dedeleri oldular*”⁴⁵ tanımlamasını kullanacaktır. Ahmet Yaşar Ocak bu oluşumları yerinde ve doğru bir

---

⁴³ Arjomand, Said Amir, **The Shadow of God and the Hidden İmam**, University of Chicago Yayınları, Chicago, 1987, s. 29.

⁴⁴ Mélikoff, Irène, “*Le Problème Qizilbash*”, **Turcica**, Cilt: 6, Editions Peeters, Paris, 1975, s. 49-67.

⁴⁵ Köprülü, Mehmet Fuat, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1976, s. 30 – 75.

tanımlamayla kavramlaştırarak “*Heterodoks Mezhepler*”⁴⁶ olarak adlandırmışsa da, henüz yetkin bir kullanım alanı bulduğundan söz etmek zordur. Ocak’ın önerdiği kavram, ana hatlarıyla Merkezî – Sünnî ve Şîî İslam algısının dışında kalan zümreleri tanımlamaktadır ve Rafizîlikten⁴⁷ ayrılmaktadır. İşte bu zümreler, Türk tarihi araştırmaları için de temel problemi teşkil eden boylar probleminin merkezi olmuşlardır ve Safevî Devleti’nin kuruluşunda da yıkılışında da en önemli etken olmuşlardır.

Şamanist Moğollar ve Gazan Han’a⁴⁸ kadar İlhanlılar dönemini kapsayan zaman aralığında sûfî dergâhlarındaki fikirlerde görülen değişim, aynı zamanda adı geçen dönemlerde süregelen katı yönetim sonucu farklı görüşlerin bir arada yaşayabilmesine zemin hazırlamasından kaynaklanmıştır⁴⁹. Ancak İlhanlı hükümdarı Hüdâbende’nin 1309 yılında çıkardığı bir emir ile ilk 3 halifenin adının hutbe ve sikkelerden kaldırılması, hutbelerde sadece İmam Ali’nin ve iki oğlunun adının okunması, sikkelerde yalnızca İmam Ali’nin adının zikredilmesi gibi gelişmeler⁵⁰, Şîî ulemanın İlhanlı hükümdarları nezdinde edindiği yeri göstermesi bakımından önemli olup, İran’daki Şîî oluşumları hızlandırmıştır.

---

⁴⁶ Ocak, A. Y., **Babaîler İsyânı**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1996, s. 23, 24, 26 – 28, 32 vd. ; Aynı Müellif, “*Osmanlı Kaynaklarında ve Modern Türk Tarihçiliğinde Osmanlı – Safevî Münasebetleri: XVI. ve XVII. Yüzyıllar*”, **Bellekten**, C: LXVI, Sayı: 246, Ağustos 2002, s. 516.

⁴⁷ Altınay, Ahmet Refik, **Onaltıncı Asırda Rafizîlik ve Bektaşılık**, İstanbul, 1932, s. 4, 16, 18 vd. (İSAM Fotokopi Nüsha).

⁴⁸ Jackson, Peter, **The Mongols and the West: 1221 – 1410**, Longman, Londra, 2005, s. 170. ; Foltz, Richard, “*Religions of the Silk Road: Overland Trade and Cultural Exchange from Antiquity to the Fifteenth Century*”, **St. Martin’s Griffin**, New York, 2000, s. 128.

⁴⁹ Mazzaoui, M., “*The Origins of Safavids; Shiism, Sufism, and the Gulât*”, **Freiburger Islamstudien**, Wiesbaden, 1972, s. 38, 51 vd.

⁵⁰ Nizâmüddîn Mücîr-i Şeybânî, **Teşkil-i Şâhenşâhî-yi Safeviyye**, Tahran, h.ş. 1346, s. 34 – 37.

Özellikle Kutbeddîn er-Râzî'nin çalışmaları sonrasında, Şîî teoloji ile Sünnî teoloji artık birbirinden derin bir biçimde ayrılmıştır⁵¹.

Moğol hâkimiyetinin konumuzla alakalı bir diğer sonucu da, İran'da merkezî 12 İmam Şîîliğinin güç kaybederek, daha sonra Kızılbaşlık adını alacak olan ideolojinin güçlenmesidir. Bu dini – politik yaşam biçiminin maddi olarak doruk noktasını ise Şâh İsmâîl ile birlikte Safevî Devleti oluşturmuştur. Yine Emir Timur'un Sünnî ve Türk bir imparator karakterinden ötürü İran'da 12 İmam Şîîliği yaygın bir gelişme sahası elde edememiştir. Ancak bozkırın son büyük göçebe imparatorluğu Timurluların dayandığı halk kitleleri arasında yaygın bulunan İslam anlayışı, daha önce bahsedilen Merkez dışı Sünnî ve Şîî inanıştan farklı bir zemindeydi. İşte bu kitlelere dayanan Safevî ideolojisi, kendisine bir anda güçlü taraftarlar edinerek devlet galine gelebilmiştir. Safevî tarikatının Sünnî bir görünümünden Şîî bir görünüme geçmelerinin altında yatan en önemli dinamik, hiç şüphe yok ki *Türk Sûfî Yayılışını* arkalarına almakta gösterdikleri başarıdan kaynağını alır. Kalabalık kitleler halinde Safevîlere katılan zümrelerin inançları, daha sonra Safevî ideolojisini de değiştirmiştir⁵². Daha Şeyh Safiyüddîn zamanında kitlelerinin fazlalığıyla dikkat çeken ve sadece güçlerini arttırmaya odaklı bir politika izleyen Safevî tarikatının, İran ve Anadolu coğrafyasına dair siyasi işlere müdahil olan devletler tarafından potansiyel rakip ve ciddi bir tehdit olarak algılanması Hoca Ali'nin torunu Şeyh Cüneyd dönemine rastlamaktadır.

Safevî tarikatına askerî, dolayısıyla aynı zamanda politik bir kazandırmaya çalışan ve Hıristiyanlar üzerine gazâ akınları düzenlenmesi gerekliliğini savunan Şeyh Cüneyd'in tehdit oluşturduğunu gören Karakoyunlu Devleti hükümdarı Cihân Şâh, Şeyh Cüneyd'i Erdebil kentini 1448 yılında terk etmeye davet etmiş,

⁵¹ Mîrcâferî, Hüseyin, **Safevîler Devrinde İran Kültür ve Medeniyeti**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1976, s. 38.

⁵² Corbin, Henry, **İslam Felsefesi Tarihi**, (Terc: Hüseyin Hatemî), İletişim Yay., İstanbul, 1986, s. 156 vd.

Şeyh Cüneyd de Safevîlerin merkezi olan Erdebil'den çıkarak Anadolu'ya gelmiştir⁵³. Şeyh Cüneyd'in Anadolu'yu seçmesinin nedeni, çok sayıda potansiyel mürid barındırıyor olmasıdır. 1449 ile 1456 yılları arasında artık açık bir şekilde Şîî görünümlü ideolojisine taraftar toplayan Şeyh Cüneyd'in faaliyetleri Osmanlı Devleti, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Karamanoğulları ve Memlük Sultanlığı gibi devletlerin dikkatini derhal çekmiş, Şeyh Cüneyd'e karşı önlem almaya başlamışlardır.

Hoca Ali ve oğlu Şeyh İbrahim zamanında Bursa'dan *Çerağ Akçesi*⁵⁴ adı altında hediyeler gönderilen Safevî Tarikatı'nın, Şeyh Cüneyd'in elinde tehlikeli bir silah olduğunu sezen Osmanlı yönetimi, Şeyh Cüneyd'in hükümdarlık davasında olduğunu sezerek, Şeyh'e çeşitli hediyeler göndermekle birlikte, Sivas'ın Kurtbeli bölgesinde ikamet etmesine müsaade vermemiş ve nazik bir dille bölgeyi terk etmesini istemiştir. Bunun üzerine Karaman'a gelen Şeyh Cüneyd, orada da fikirlerindeki aşırılık yüzünden tutunamamış ve Batınî eğilimlerinin olduğu bildiği Varsaklar⁵⁵ arasına karışmıştır. Ancak buradaki faaliyetleri Karamanoğlu İbrahim Bey'in dikkatini çekmiş ve buradan da ayrılmak durumunda kalmıştır⁵⁶. O dönemde Memlük Sultanlığı sınırlarında bulunan İskenderun'a geçen ve etrafına topladığı taraftar kitesinin çokluğuyla dikkat çeken Şeyh Cüneyd'in durumu Memlük Sultanı Çakmak'a bildirilmiş ve Şeyh Cüneyd'in tutuklanması için Halep Nâib Vekili⁵⁷ Şeyh Cüneyd'e bağlı kuvvetleri mağlup ederek, Diyarbakır'a kaçmak durumunda bırakmıştır.

---

⁵³ Arjomand, **The Shadow of God**, s. 79.

⁵⁴ Hinz, Walther, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 7, vd.

⁵⁵ Safevîler öncesinde Tarsus ve Adana civarında yaşayan Oğuzların Üçok koluna bağlı bir Türk boyu. Söylemez, Faruk, "*Anadolu'da Sahte Şâh İsmâil İsyanı*", **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: XVII, 2004/2, s. 75.

⁵⁶ Âşık Paşazâde, **Âşık Paşazâde Tarihi**, İstanbul, 1332, s. 264.

⁵⁷ Özel yetkilerle donatılarak bir bölgeye gönderilen valinin yerine bakan kimse. Nâibler, bazen birden çok bölgeyle ilgilendikleri için, yerlerine Nâib Vekîli atarlardı.

1456 ile 1459 yılları arasında Akkoyunlu Uzun Hasan'ın misafiri olarak yüksek bir hürmet gören Şeyh Cüneyd, Uzun Hasan'ın kızı Hatice Begüm'le evlendirilmiştir. Böylesi bir akrabalık bağının tesisi Safevîleri çok güçlendirdiği gibi, aynı zamanda, Safevî propagandasının Akkoyunlu ülkesi sınırlarında yoğun biçimde özgürce yapılması sonucunu doğurmuştur. Uzun Hasan'ın Şeyh Cüneyd'e olan böylesi bir teveccühünün sebebi, Karakoyunlu devleti olan mücadelesinde, Safevî tarikatına bağlı kitlelerin gücünden yararlanabileceğini düşünmüş olmasıdır. 1459 yılında tarikatın merkezi olan Erdebil'e tekrar dönen Şeyh Cüneyd, Karakoyunlu hükümdarı Cihân Şâh ve Erdebil tekkesinin postnişini olan amcası Cafer tarafından iyi şekilde karşılanmamış ve şehri yeniden terk etmeye davet edilmiştir.

Bulunduğu bölgede kendisine bağlı Türkmenlerle iyice köşeye sıkıştığını anlayan Şeyh Cüneyd, kendisine bağlı taraftarların gönlünü hoş tutmak ve mâlî güç elde edebilmek için Teberserân⁵⁸ bölgesine başanlı bir akın düzenlemiştir. Fakat faaliyetlerinden rahatsızlık duyan Şîrvânşâh tarafından bölgeyi terk etmeye davet için gönderilen elçiyi öldürerek Şîrvânşâh'a karşılık veren Şeyh Cüneyd'in açık şekilde savaş ilanı, harekete geçen Şîrvânşâh kuvvetleri ile Safevî gâzîlerinin Elburz Dağı yakınlarındaki Karasu vadisi civarında bir savaşla sonuçlanmıştır. Bu savaşta bir ok yarasıyla Mart 1460 yılında ölen Şeyh Cüneyd'in eşi Hatice Begüm, bir ay sonra Nisan 1460 yılında Haydar adı verilen bir erkek çocuğu dünyaya getirmiştir. Dayısı Uzun Hasan'ın koruyuculuğu altında büyüyen Haydar, 10 yaşına geldiğinde babasının amcası Şeyh Cafer'in ölümü üzerine Erdebil'e giderek Safevî dergâhına postnişin olmuştur⁵⁹.

---

⁵⁸ Kuzey Azerbaycan'da bir bölge.

⁵⁹ Hinz, Walther, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 19 vd.

Uzun Hasan'ın kızı Âlem Şâh Begüm (Halîme Begüm) ile evlenen Şeyh Haydar, babası Şeyh Cüneyd'in izinden giderek müritlerine sürekli askeri talimler yaptırmış, onları silahlandırmakta azami gayret göstermiştir. Müritlerine giyirdiği beyaz tülbent üzerine sarılış 12 dilimli kırmızı taç ile onları diğer insanlardan ayırarak bir çeşit özel üniformaya da kavuşturmuş olan Şeyh Haydar zamanında Safevî dergâhına bağlı sûfilere Kızılbaş adı verilmiştir. Safevî Devleti kurulduktan sonra sadece hânedan ailesine bağlı kişilerin bu tacı giyiyor olmasına rağmen, Kızılbaş adı genele teşmil edilmiş ve bütün Safevîler Kızılbaş olarak anılmaya devam etmiştir.

Silahlanmasını tamamlayan Şeyh Haydar, 1483 yılında Hıristiyan Çerkezler üzerine⁶⁰ bir sefer düzenlemiştir. Gittikçe merkezî bir hale geçen ve Türkmenleri yerleşik bir düzene teşvik eden ama çok zaman bunu zorla yapan Osmanlı Devleti idaresi altında istediklerini bulamayan Türkmenlerin, kitleler halinde İran'a göçü ve Anadolu'da örgütleyerek çıkardıkları kapsamlı isyanların temelinde de bu vardır. Şeyh Haydar döneminde Safevîlere katılan Türkmenler Anadolu, Şam, Halep başta olmak üzere, Hazar Denizi'nin Güneybatı ve Güney kısımlarında yer alan Gîlân⁶¹ ve Tâliş⁶² bölgelerinden geliyordu⁶³.

Özellikle göçebe Türkmenlerin İslam öncesi hayat tarlarının İslam dinindeki tezahürü olan gazâ geleneği, Safevîler tarafından da eğitilmiş güçleri vasıtasıyla uygulanmaya başlanmıştır. Türkmenlerin gazâyâ verdikleri önem, Abbâsi döneminde yaşayan büyük filozoflarından El-Câhız'ın da dikkatini çekmiştir. Fezâilü'l-Etrâk adlı eserinde Türkleri kastederek "Av ve ganimetten

---

⁶⁰ İskender b. Türkman, **Târih-i Âlemârâ-i Abbâsi**, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran, Cilt: I, h.ş. 1314, s. 34.

⁶¹ Bugün Kuzey İran'da Şehr-i Reşt eyaletine bağlı bir bölge.

⁶² Bugün, Gilan bölgesinin kuzeydoğusu ile Erdebil arasında bir bölge.

⁶³ Hinz, W., **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 27.

başka bir yiyeceği yemekten hoşlanmazlar”⁶⁴ satırlarını eserine yerleştiren El-Câhız’ın bu yerinde gözlemi, Türkmenlerin gazâyâ verdikleri önemin açık göstergesidir. Safevî Devleti’nin çekirdeğini teşkil eden kitle de işte bu Türkmenlerden oluşuyordu. İleride açıklayacağımız üzere bu durum, Türklerin sürekli savaşarak yağma akınları yapan bir halk olmasından değil de, göçebe bilinç ile alakalıdır.

Hıristiyanlar üzerine ikinci bir akın tertipleyebilmek için Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan’ın oğlu Yakub Bey’den müsaade talebinde bulunan Şeyh Haydar’ın beklemeden harekete geçmesi Şîrvânşâh kuvvetleri tarafından sıkıştırması sonucu durumdan haberdar olan Yakub Bey kendisine bağlı kuvvetleri harekete geçirmiş, Elburz Dağı eteklerinde cereyan eden Akkoyunlu – Şîrvânşâh ortak kuvvetlerine karşı Safevî güçleri mağlup olmuş, Şeyh Haydar yakalanarak 1488 yılında idam edilmiştir⁶⁵.

II. c Safevî İdeolojisinin Teşekkülü

Şeyh Haydar dönemi, Safevî devriminin amaç ve ilkelerinin iyice belirginleştiği, Safevî ailesinin Türkmenler arasında *tanrısal düzeyde kutsal* bir makama yükseldiği dönem olmuştur. Şeyh Cüneyd’i Tanrı, oğlu Haydar’ın Tanrı’nın Oğlu olduğu inancı Türkmenler arasında hızla yayılmaya devam ediyordu⁶⁶. Bu da Türkmenlerin Safevî ailesine sorgusuz ve sınırsız bir sadakatle bağlılığını sağlıyordu. Türkmenler arasındaki bu inançların yaygınlığını Anadolu seyahati sırasında kesin bir biçimde gözlemleyen Şeyh Cüneyd, Türkmenlerin gazâ yapabilmeleri için önlerini açmış ve bu miras Şeyh Haydar döneminde de

---

⁶⁴ Şeşen, Ramazan, **El-Cahız ve Türklerin Faziletleri**, İrcica Yay., İstanbul, 2004, s. 92.

⁶⁵ İskender b. Türkman, **Târih-i Âlem-i Âra-i Abbâsî**, s. 19, 24.

⁶⁶ Savory, R. M., **Some Reflection on Totalitarian Tendencies in The Safavid State, Studies on The History of Safawid Iran**, Variorum Reprints, Londra, 1987, s. 231

devam etmiştir. Safevî propagandasının Anadolu ve Kuzey Suriye’de büyük taraftar kitlesi edinmesinin bir nedeni de budur.

Birbirlerine, dağılamaya nispeten daha müsait zayıf kabileler konfederasyonu bağlarıyla bağlı bir birlik yerine güçlü bir *mürşid-i kâmil*⁶⁷ etrafında birleşmeyi seçmek⁶⁸, merkezî-Sünnî devletler olan Osmanlı Devleti, Memlük Sultanlığı ve Özbekler karşısında Türkmenlerin özgürlüklerini garanti eden tek şeydi ve bunu sağlayacak olan da Tanrısal özellikleri bulunan bir aile olmuştur ki bu aile de Safevî ailesinden başkası değildir.

Şeyh Haydar dönemindeki bir diğer önemli değişim de Safevî tekellerinde meydana gelmiştir. Kendisi de çok iyi bir silah imalatçısı olan Şeyh Haydar döneminde Safevî tekkeleri birer silah deposu ve savaş talimgâhı haline getirilmiş⁶⁹, yapılan gazâ akınları sonucu elde edilen gelir sûfilere dağıtılarak ordunun güçlendirilmesi ve taraftarların çoğaltılması için kullanılmıştır. Şeyh Haydar’ın Safevî Devleti’nin mayası açısından yaptığı diğer önemli iş de düzensiz birlikleri *düzenli gâzî güçler* haline getirmesidir⁷⁰. Safevî ailesinin burada yaptığı şey, çok güçlü bir Mehdî inancı bulunan Türkmen kitlelerini, 12 İmam Şiîliği görünümü altında eski geleneklerini sürdürebilecekleri bir sistemi kurmuş olmalarıdır.

---

⁶⁷ Hatalardan uzak olan yol gösterici.

⁶⁸ Minorsky, Vladimir, “*Shaykh Bâli Efendi on the Safavids*”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, Vol. XX, 1957, s. 440.

⁶⁹ Hinz, W., **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 65.

⁷⁰ Allouche, Adel, **Osmanlı Safevî İlişkileri**, (Terc: Ahmet Emin Dağ), Anka Yay., İstanbul, 2001. s. 46 – 51.

Şeyh Haydar idam edildiğinde geriye tarikatın rûhânî liderliği, tarikata gönülden bağlı ve savaşmaya her zaman hazır bulunan kalabalık gâzî sûfiler topluluğunun komutanlığı ve Akkoyunlu Devleti nezdinde sağlam bir mevki bırakmıştır. Bu açıdan bakıldığında Şeyh Haydar'ın idamı ile birlikte Safevî Devleti doğmuştur denilebilir. Şeyh Haydar'ın ölümünden sonra Sûfiler, onun en büyük oğlu Sultan⁷¹ Ali'yi postnişin olarak tarikatın başına getirmişlerdir. Şeyh Haydar'ın diğer üç çocuğu ve karısı Âlem Şâh Begüm, Şîrâz valisi Mensûr Beg Pûrnâk tarafından Istahar'da tutuklu bulunuyorlardı.

Akkoyunlu Devleti hükümdarı Sultan Rüstem ile 1494 yılında giriştiği bir savaşta hayatını yitiren Sultan Ali daha ölmeden önce, kendi giydiği 12 dilimli Haydârî⁷² tacı henüz 7 yaşında olan kardeşi İsmâil'e giydirmiş; kendisini korumaları için Hüseyin Beg Lala, Kara Pîrî Beg Kaçar, Abdal Bey, Tâlišli Bey gibi son derece nüfuzlu Türkmen boy beylerini görevlendirmiştir.

---

⁷¹ Şeyh Haydar'ın oğlu Ali'nin sultan lakabını kullanması, saltanat simgelerinin de Safevî ailesi tarafından kullanılmaya başlamasının göstergesidir.

⁷² Canby, Sheila, **The Golden Age of Persian Art**, British Museum Press, Londra, 2002, s. 192.

II.d Safevî İdeolojisinde Şah İsmâil Faktörü

İsmâil, 13 yaşına geldiği 1499 senesinde Lâhîcân bölgesinden çıkarak, uzun süreden beri kendisinin yolunu gözleyen Şamlu⁷³, Ustaclu⁷⁴, Rumlu, Tekeli, Zülkadr⁷⁵, Afşar ve Kaçar gibi birinci derecede önemi hâiz güçlü Türk boylarıyla, Varsak, Çepni, Cerid Silsüpür, Turgutlu, Bayat, Bozcalu, Arabgırlü, Hımslu, Çemişgezeklü gibi daha küçük Türk boylarını etrafında toplamış⁷⁶, Errân⁷⁷ ve Şîrvân bölgelerini ele geçirerek 1501 yılında Tebrîz’de Şahlığını ilan etmiştir. Şâh İsmâil’in yatığı ilk iş, kurduğu devletin resmî ideolojisinin 12 İmam Şiîliği olduğunu açıklamak olmuştur⁷⁸. Şâh İsmâil’in Safevî devrimini üstlenmesinde sağladığı başarının ardındaki en büyük dinamik, hiç şüphesiz ki Sultan Ali’nin kendisini yetiştirip korumaları üzere emanet ettiği güçlü Türk boy beyleridir. Bu boy beyleri tarafından oluşturulan konsülün adı *Halîfetü’l-Hulefâ* adını taşıyordu. Safevî atmosferine dâhil olan bütün Türkmen boy beylerinin, aralarından en güçlülerini seçerek temsil adına Safevî tarikat merkezine, dolayısıyla oluşmakta olan devletin merkezine gönderdiği güçlü boy beylerinden oluşan 7 kişilik Halîfetü’l-Hulefâ konseydeki boy beylerine *Sûfîyân-ı Lâhîcân* adı veriliyordu. Şâh İsmâil, Sultan Ali tarafından bu konseye emanet edilmişti ve tarikatın işlerini Şâh İsmâil adına bu kurul üyeleri yürütüyorlardı⁷⁹. Sûfîyân-ı Lâhîcân konsülünde

⁷³ Muhammed Muhsin Müstevfî, **Zübdetü’t-Tevârîh**, (Yayına Haz: Bihrûz Gûderzî), Mecmuâ-i İntişârât-i Edebî ve Târihî, Tahran, h.ş.1375, s. 97.

⁷⁴ Muhammed Muhsin Müstevfî, **Zübdetü’t-Tevârîh**, s. 98.

⁷⁵ Bu Türk boyunun adı tartışmalıdır. Döneme çağdaş Arapça, Farsça, Türkçe kaynaklarda ذو القدر olarak geçmektedir. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Yınanç, M. H., “*Dulkadirliler*”, **IA**, Cilt: III, MEB Yayınları, Ankara, 1945, s. 654 – 659.

⁷⁶ Sümer, Faruk, **Oğuzlar**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yay, Ankara, 1967, s. 152 vd.

⁷⁷ Aras ve Kura’nın kuzey sahillerinde tarihi bir Azerbaycan şehri.

⁷⁸ Sümer, Faruk, **Safevî Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin Rolü**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1992, s. 2.

⁷⁹ Allouche, Adel, **Osmanlı – Safevî İlişkileri**, s. 59

bulunan bu boy beyleri, tasfiyelerine kadar devletin en önemli kurumlarını ellerinde bulundurmuşlardır. Safevî Devleti'nin kurucusu Şâh İsmail'in yetişmesine büyük özen gösterilmiş, kendisi Zeydî Şîî esaslarına göre, dönemi için mükemmel bir eğitim almıştır. Çağının tasavvuf ve edebiyatını son derece iyi bilen Şâh İsmâil, Farsça ve Türkçe etkileyici şiirler yazabilecek kadar iki dile de hâkimdi. Şâh İsmâil'in yetişmesi sırasında aldığı eğitimde en çok etlendiği kişi Şemseddîn Muhammed Lâhîcî'dir. Şâh İsmâil'in Safevî Devleti'ni kurulduktan sonra Şemseddîn-i Muhammed Lâhîcî'yi *Sadr*⁸⁰ makamına ataması da kendisine verdiği önemin büyüklüğünü gösterir niteliktedir. Zeydî Şîîliğine göre yetiştirilen Şâh İsmâil'e bulunduğu makâmı sağlayan kitlelerin inancıyla, merkezî-Şîî bir inanç olan Zeydîlik arasındaki derin ayrılıklar bulunuyordu. Göçer Türkmenlerin boy yapılarıyla ve bu yapıyla paralel giden yaşamlarıyla, yetiştirildiği tarz bir dinî yaşam biçiminin uyuşmadığını anlayarak, kesin bir değişikliğe gidilmesi karını benimseyen Şâh İsmâil, Göktanrı⁸¹ inancının ve kurtarıcı Mehdî kültünün derin bir şekilde yaşadığı bu kitlelerin inancıyla, Zeydî Şîîliğinin esaslarını birleştirmiştir. Şâh İsmâil'in yaptığı bu hareket, yeni bir din yaratmanın ötesinde, yeni bir *düşünme biçimi*⁸² geliştirmek olmuştur. Sonuçları, Türk ve İran tarihi için çok önemli olan bu yeni düşünme biçimi, İslam tarihi için de özgün bir karakter arz emektedir. Şâh İsmâil'in, Allah'ın yeryüzünde beden bulmuş hâli⁸³ olan Hazreti Ali'nin sürekli olarak değiştirdiği bedenlerden birisi olduğu görüşüne dayanan bu yeni düşünme biçimine göre Şâh İsmâil, aynı zamanda Allah'ın

---

⁸⁰ Dini yetkileri de bulunan, Safevî Devleti'nde padişah hocalığı ve şeyhülislamlık makamlarının birleşimi olan kurum. Kişinin akıl yoluyla düşünüp gönül yoluyla da his ederek akıl, vicdan birlikteliği sağlayıp tutkularından, isteklerden uzaklaşmaya başladığı makam olarak tasavvufi bir anlamı da vardır. Savory, R. M., "*Şâh İsmâil Döneminde Safevî Devletinin Temel Kurumları*", (Terc. Emin Kırkıl), **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, C: 10, İstanbul, 2004, s. 213.

⁸¹ Kafesoğlu, İbrahim, **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1980, s. 54, 55, 63, 64.

⁸² Deleuze, Gilles, **Spinoza Üzerine Onbir Ders**, (Terc. Ulus Baker), Kabalcı Yay., İstanbul, 2008, s. 13.

⁸³ Jung, Carl Gustav, **Dört Arketip**, (Terc. Zehra Aksu Yılmaz), Metis Yayınları Ötekini Dinlemek Serisi, İstanbul, 2003, s. 47 – 49.

zâtının sırrı olduğunu iddia ediyordu. Özellikle yazdığı şiirlerde bu görüş geniş biçimde işlenmiştir. Dua etmek için Allah'a daha yakın olduğunu düşündüğü yüksek yerlere çıkan⁸⁴ Şâh İsmâil, kendinden geçme seanslarına yardımcı olabilmesi için esrar ve benzeri maddeler kullanıyordu⁸⁵. Şâh İsmâil'in devleti ile birlikte uzun süreden beri devam eden istikrarsızlık ve kargaşa ortamı dinmeye başlamış, Osmanlı Devleti ve Memlük Sultanlığı gibi Sünnî İslam akidesine bağlı devletler karşısında İran, Kızılbaş – Şîî bir güç olarak yerini almıştır. Safevî devrimi, yazılan modern eserlerde⁸⁶ İran'ın milli bir devlet hâline gelişi olarak adlandırılrsa da, bu hatalı bir görüştür⁸⁷. Safevîler öncesinde de birçok defa İran'ı birlik altına alan devletler olmuştur ancak bu durum İran'ın millî bir devlet haline geldiğinin göstergesi sayılamaz. Timurlular, Büyük Selçuklular ve öncesinde Sâsânîler de İran'ı birlik altında tutmuş devletlerdir ancak kavramsal olarak millî devlet olgusundan İran için söz edebilmek olanaksızdır. Kaldı ki XVI. yüzyılın başlarında kurulmuş bir devlet için millî devlet kavramının kullanılması olası değildir. Milli devlet kavramı çok daha sonraları ortaya çıkmış ve İran tarihi özelinde yaklaşık 300 yıl sonra gerçekleşecektir⁸⁸.

---

⁸⁴ Ocak, Ahmet Yaşar, **Bektaşî Menakıb-nâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983, s. 34.

İstanbul.

⁸⁵ Mélikkof, Irène, **Hacı Bektaş: Efsaneden Gerçeğe**, (Terc: Turan Alptekin), Cumhuriyet Kitapları, Ankara, 1998, s. 178 – 79.

⁸⁶ Örnek olarak Muhammed Tâcbahş'ın İran der Zamân-ı Safeviyye adlı eseri.

⁸⁷ Sümer, F., “Kızılbaşlık ve Safevî Devleti”, **Resimli Tarih Mecmuası**, C: III, Sayı: 31, İstanbul, Temmuz 1952, s. 1596.

⁸⁸ Smith, Anthony D., **The Ethnic Origins of Nations**, Basil Blackwell, Londra, 1991, s. 6–18. ; Clawson, Patrick, **Eternal Iran**, Palgrave Macmillan Yay., Londra, 2005, s. 23. ; Daniel, E. L., **The History of Iran**, Greenwood Publishing Group Yayınları, Londra, 2001, s. 28.

III. SAFEVİLERİN YIKILIŞ SEBEPLERİ

III.a Dinamik Safevî İdeolojisinin Çöküşü

Safevî Devleti, kuruluşu itibariyle ideolojik bir devlet olmuştur ve Safevî tarikatı tarafından uzun yıllar sürdürülerek geliştirilen dinamik ideoloji, Türkmenlerin gücüyle devlet haline gelmiştir. Türkmenlerin Safevî tarikatını desteklemesinin temel sebeplerinden birisi, yaşamları için sürerlilik vaat eden Safevî ideolojisi olmuştur.

Küçük *Sünnî* bir tarikattan, “*Merkez dışı Şîî*”⁸⁹ bir inanın⁹⁰ temel dinamiğini teşkil ettiği bir devletin, etrafındaki son derece güçlü Sünnî devletlere rağmen var olabilmesi, Safevîler dönemine değin dünya tarihinde bir benzerine daha rastlanmayacak biçimde gelişmiş bir hadisedir.

Yenilgi öncesi Tanrı’nın yeryüzündeki cisimleşmiş hâli olduğunu iddia eden Şâh İsmâil’in⁹¹ yenilmez olduğu inancı Kızılbaşlar arasında yaygındı. Çaldıran savaşıyla birlikte Kızılbaşların bu inancı sarsılmış⁹², Şâh İsmâil de bu görüşünden vazgeçerek Mehdî’nin temsilcisi, Allah’ın yeryüzündeki işleri düzene sokması için kendisine bahşedilen otoriteye karşı gelmenin cezasının bu dünyada ve öteki dünyada yanmak olduğu fikrini yaymaya başlamıştır⁹³. Bu ideolojinin ortadan kaldırılması ya da daha doğru bir kavramla Şâh ile Kızılbaşlar arasındaki

---

⁸⁹ Geleneksel Şîî öğelerini barındırmakla birlikte, içerik olarak farklı olan Kızılbaşların yaşadığı Şîîlik türü.

⁹⁰ Bu inanış, tarihi kayıtlarda daha sonra Kızılbaşlık olarak anılacaktır.

⁹¹ Baştav, Ş., “Osmanlılarla Safevîlerin Mücadelesi Esnasında Alevilerin Rolü”, **AÜDTCF Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi: Prof. Dr. İsmail Ercüment KURAN’a Armağan**, XXVII/1 – 2, Ankara, 1989, s. 22.

⁹² Savory, R. M., “*Şâh İsmâil Döneminde Safevî Devletinin Temel Kurumları*”, s. 199.

⁹³ Arjomand, Said Amir, **The Shadow of God**, s. 181.

ilişkinin sekülerleşmesi⁹⁴, devletin temel dinamiği olan Türkmenleri Safevî Devleti'nden soğutmuş ve neticede devlete olan destek ve bağlılıklarını çekmişlerdir.

Tesis ettiği devleti Kızılbaş Türklere (Sûfiyân) borçlu olan Şâh İsmâil'in, Osmanlı sultanı Yavuz Sultan Selim ile giriştiği Çaldıran Savaşı sonrası aldığı büyük malubiyet neticesinde, Safevî Devleti dağılmanın eşiğine geldiğini görmesi, bazı değişikliklere gitmesine yol açtığı gibi, aynı zamanda Türkmenlerin devletle olan ideolojik bağlarının da bazı açılardan zedelenmesine yol açmıştır. Bu ideolojinin ortadan kalkışı, devletin sonunu getiren etkenlerden birisidir.

III.b Boy Beyleri Arasındaki Çatışma

Şâh İsmâil zamanında ortaya çıkan Türkmen boy beyleri arasındaki çatışma, Safevîlerin güç kaybetmesine neden olmuştur ve bu çatışma sonrasında devlet hiçbir zaman eski gücüne kavuşamamıştır. Kapsamlı isyan hareketlerine girişen boy beyleri, kurucusu oldukları devlet tarafından suikastlarla ve idamlarla ortadan kaldırılmışlardır. Bu durum da boyların devlete olan bağlılığını zedelemiştir. Şâh İsmâil ve oğlu Şâh Tahmasb'ın saltanatının ilk dönemlerinde Kızılbaş Türkmen boy beylerinin devlet içerisinde giriştikleri nüfuz savaşları ve ihtişam kaygısı, ülkeyi kargaşa ortamına sürüklemiştir. Güçlü ve kalabalık kitlelere hükmeden Türk boy beylerinin, önceleri bir müridin şeyhe olan bağlılığının yerini, iktidar içi politik akışlar almıştır⁹⁵. Bu durum aynı zamanda bir şekillenmenin de işaretidir ve Safevî iktidarını kuran kitleler, böylelikle devlete olan dinsel gönül bağlarını, maddesel düzeye indirgemişlerdir.

---

⁹⁴ Savory, R. M., “Şâh İsmâil Döneminde Safevî Devletinin Temel Kurumları”, s. 200.

⁹⁵ Guattari, P. F., *La Révolution Moléculaire*, Encres, 1977, s. 20 – 34.

Kızılbaş Türk boyları, aynı zamanda kendi aralarında da mücadele halindeydiler ve bu iç çatışmalar, Safevîlerin bir yandan Sünnî Osmanlı Devleti ile devam eden Batı İran problemini, diğer taraftan Özbeklerle devam eden Horâsân'ın mutlak kontrolü meselesini olumsuz etkiliyordu⁹⁶. Böylesi bir kargaşa ortamını sonlandırmak için Türkmen boy beylerini ve onların çocuklarını öldürme yoluna giden Şâh II. İsmâil, Kasım 1577 yılında zehirlenerek, bu yaptığı hayatıyla ödemek durumunda kalmıştır⁹⁷.

Yine Şâh I. Abbas, tahta geçtiği Ekim 1588 yılında Osmanlı Devleti ile barış yapılmasından yana olan Kızılbaş Türkmen emirlerini öldürtmesi, İran'ın içerideki işlerini düzenlemesi için bir fırsat olacakken elden kaçmış, bir taraftan Herat Özbeklerin eline geçerken, diğer taraftan Nihâvend ve Gence Osmanlılar tarafından fethedilmişti. Şâh I. Abbas, ülkeyi içeriden ve dışarıdan kuşatan tehlikelerin önüne geçebilmek için Nihâvend ve Gence'nin Osmanlılarda kalmasına razı olarak barış yapmış, böylece iç meselelerde kendisine özgür hareket alanı sağlayabilmiştir. Şâh I. Abbas'ın yaptığı ilk iş, ülke içerisinde adeta bağımsız birer hükümdar gibi davranan Türkmen beylerini ortadan kaldırmak olmuştur. Bunun ardından Özbekleri Horâsân'dan çıkararak İran'ın tamamına yeniden hâkim olabilmıştır. Bunun hemen ardından Şahsevenler'i oluşturan Şâh I. Abbas'ın bütün amacı, devletin aslî kurucu unsuru olan Türkmenlerin güçlerini kırmak olmuştur. Şahsevenler ile merkezî otoritesini güçlendiren Şâh I. Abbas, Osmanlı Devleti ile daimi bir çatışma hâlinde olan Avrupa devletleriyle de sıkı münasebete girmiş ve başkenti Isfahan'a nakletmiştir⁹⁸.

---

⁹⁶ İskender b. Türkman, *Târih-i Âlemârâ-i Abbâsî*, s. 134.

⁹⁷ İskender b. Türkman, *Târih-i Âlemârâ-i Abbâsî*, s. 156.

⁹⁸ Seyyid, Kemal, *Nüshu' ve Sükut ed-Devletü's-Safeviyye*, Mektebetu Fedek, Kum, h.ş. 1426, s. 221.

III.c Monarşi Sorunları

Safevîler gibi sıkı bir monarşiyle yönetilen devletlerde, devletin başında bulunan kişinin karakteri son derece önemlidir ve devletin gidişatında bu kişinin yapıp ettikleri önemli rol oynar. Safevî Devleti'nde devlet adamları kaynaklı çöküş belirtileri, Şâh I. Abbas'ın ölümünden sonra ortaya çıkmaya başlamıştır⁹⁹. Aynı zamanda Safevî Devleti'nin doruk noktasını teşkil eden Şâh I. Abbas dönemi, yıkılmanın da başlangıcıdır. Büyük lakabıyla anılan Şâh I. Abbas, oğullarının çoğunu öldürmüş ve bir kısmını da kör ettirmişti.

Şâh I. Abbas Mâzenderân'da Ocak 1629 yılında öldüğünde, sadece sarayda yetişen ve dış dünyayla irtibatları bir hayli zayıf olan şehzadeler bırakmıştı. Devlet idaresini mahallinde öğrenmeyen ve her an kör edilme ya da öldürülme korkusu yaşayan tecrübesiz şehzadeler, harem ağalarının ve harem kadınlarının etkisine açık durumdaydılar. Bu da onları karakterleri zayıf insanlar haline getiriyordu. Nitekim böyle bir şehzade olan Şâh I. Abbas'ın torunu Sâm Mîrzâ, 1629 yılında Şâh I. Safî adıyla tahta çıkmıştır. Hanedan mensuplarının katletmekte son derece ileri giden¹⁰⁰ Şâh I. Safî, saray kadınlarının etkisine açık bir insan olduğu anlaşılır¹⁰¹, Osmanlı Devleti'ni yöneten kudretli padişah IV. Murat ile giriştiği savaşlarda aldığı yenilgilerin bundaki payı büyüktür.

Şâh I. Safî'den sonra da Safevî Devleti gittikçe gücünü yitirmeye devam etmiştir. Şâh II. Abbas'ın oğlu Safî, Şâh Süleyman adıyla 1667 yılında çıktığı Safevî tahtında başarısız olmuş, Şâh Süleyman'ın oğlu Sultan Hüseyin'in Sünnîlere karşı uyguladığı son derece sert politikalar, ülkede sallantıda olan dengelerin bozulmasına yol açmış ve Kandahar'ın Sünnî valisi Mîr Üveys 1709

⁹⁹ İskender b. Türkman, *Târih-i Âlemârâ-i Abbâsî*, s. 179.

¹⁰⁰ Sir Percy Sykes, *History of Persia*, II, Routledge Curzon Yay., Londra, 2003, s. 311 – 329.

¹⁰¹ William Erksine, *A History of India under the Two First Sovereigns of the House of Taimur, Báber and Humáyun: Volume I*, Adamant Media Corporation, Londra, 2001, s. 101.

yılında bağımsızlığını ilan etmiştir. Mîr Üveys'in oğlu Mahmud ise Safevî başkenti Isfahan'ı ele geçirerek 1722 yılında Sultan Hüseyin'i tahttan uzaklaştırmıştır.

III.d Türkmen Göçebe Bilincindeki Değişim

Safevîler daha Büyük Selçuklu İmparatorluğu öncesinde Anadolu, Suriye ve Irak'ı ve Balkanların Doğusunu yurt edinen göçebe Türkmenlerin gözdesi haline gelmiştir. Buna mukabil Safevî propagandasının asıl hedefi Anadolu olmuştur. Özellikle *nezir* adı altında toplanan bağışlardan elde edilen gelir Safevî Devleti'nin kasasına akıyor, propaganda sonucu çıkan büyük çaplı isyanlar Osmanlı Devleti'ni uzun süre uğraştırıyordu. Bu durum Osmanlı Devleti içerisinde önceleri Kızılbaş Türkmenlere, sonra da taşrada yaşayan halka karşı sıkı tedbirler alınmasına sebep olmuştur. Osmanlı tarihi içerisinde Celâlî İsyânları olarak adlandırılan bu isyanlar, önceleri sadece Safevîler lehine Bâtınî karakterli olarak başlamıştır. Osmanlı Devleti isyanları bir çeşit devlet terörü ile bastırma yoluna gitmiş ancak hiçbir zaman kesin bir sonuç elde edememiştir. Buna mukabil olarak, Şâh İsmâil de daha iktidara geldiği ilk günlerde Şîî olmak istemeyenleri sorgusuzca öldürebilmiştir. Nitekim, Şâh İsmâil'in Türkmenleri, 'köpek' olarak andıkları Sünnî Müslümanları öldürmenin, kâfirleri öldürmekten beş kat daha sevap olduğuna inanıyorlardı¹⁰².

Kâzerûn Katliamı, Şâh İsmâil'in iktidara geldiği andaki politikasının adeta göstergesidir. Şâh İsmâil, Şîrâz'a bağlı Kazrûn bölgesini ele geçirdiğinde bölgedeki hatipleri bir araya toplamış, Şîî olmadıkları gerekçesiyle hepsini

---

¹⁰² Jamâlî, Karim Youssef, *Zindegânî-i Şâh İsmâil*, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Isfahan, 1998, s. 352.

katletmiş ve yağma ettirdiği malları yanındaki askerlere ganimet olarak paylaşmıştır¹⁰³.

Şâh İsmâil de, Kızılbaş sûfiler tarafından Şeyh Haydar ve Şeyh Cüneyd gibi peygamber ve imamlarda cisimleşmiş olan cevherin¹⁰⁴ taşıyıcısı, kurtarıcı imam ya da daha İslamî bir kavramlaştırmayla Mehdî olarak telakki ediliyordu. Yazdığı şiirlerde ve nefeslerde de kendisini böyle tasvir eden Şâh İsmâil'in de Zeydî gelenekten geliyor olmasına rağmen bunu reddetmesi, dayandığı kitlenin görüşlerinden dolayıdır.

Safevîler öncesinde de Türkmenler arasında Tanrı'nın insan suretinde görünmesi, ruhun bir bedenden başka bir bedene göçü, haksızlık ve zulme son verecek bir kurtarıcı önder beklentisi inancının yaygın oluşu, Türkmenlerin kitleler halinde Safevîler tarafına geçmesi sonucunu doğurmuştur. Buna mukabil Osmanlı Devleti gittikçe merkezi bir hâle geçmişti¹⁰⁵ ve *iskân politikası*¹⁰⁶ artık bir devlet teamülü halini almıştı. Osmanlı Devleti'nin bunu yapmaktaki amacı, göçer Türkmen akışını belirli noktalarda sabitleyerek işler bir vergilendirme sistemini hayata geçirmektir. Diğer önemli amaçlar fethedilen yerlerde kalıcılığı sağlamak ve ileride yapılması olası fetihler için garnizon kaynağı¹⁰⁷ tesisidir.

---

¹⁰³ Şâh İsmâil, benzeri bir katliamı İsfahan'ı ele geçirdiğinde yapmıştır. İsfahan'daki Türklerden mezhep değiştirenlerin dışında hepsini öldürtmüştür. Bu durum, mezhep politikaları ekseninde ilerleyen Safevî ideolojisini yerleştirmede Şâh İsmâil'in takındığı genel bir tavidir. İsfahan katliamı için bkz. Özgüdenli, O. G., *Ortaçağ Türk İnan Tarihi Araştırmaları*, s. 478.

¹⁰⁴ Spinoza, Benedictus Baruch, **Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış Olan ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika**, (Terc: Hilmi Ziya Ülken), Dost Kitabevi, Ankara, 2004, s. 3, 4, 8, 9 vd.

¹⁰⁵ Özcan, Abdülkadir, **Kânûnnâme-i Âl-i Osman**, Kitabevi Yay., İstanbul, 2003, s. XXVII.

¹⁰⁶ Detay İçin Bkz: Orhonlu, Cengiz, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskan Teşebbüsü: 1691 – 1696**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1976.

¹⁰⁷ Gerek buradan alınacak destek kuvvetleri ve gerekse avarız vergisi için yerleşiklik önem teşkil ediyordu.

Ancak yaşam tarzları özellikle özgürlüklerine düşkün ve serbest hareket etmeye alışkın Türkmenler¹⁰⁸ arasında bu politikalar büyük huzursuzluklara yok açmıştır.

Göçebe Türkmenlerin kendilerine özgü yaşamlarından kaynağını alan mülkiyet, topraktan istifade etme ve otorite anlayışları bulunuyordu. Bazen hatalı olarak *Göçebe Feodalizmi* olarak adlandırılan¹⁰⁹ bu sisteme alışkın olan, Osmanlı Devleti ve Memlûk Sultanlığı gibi Sünnî İslam anlayışına göre idare edilen ülkelerde yaşamlarını sürdüren Türkmenlerin elindeki seçenekler İran'a göç ederek Safevî Devleti'ne katılıp Şâh İsmâil'in karizmatik liderliği altında birleşmek, yerleşik bir düzene geçerek eski yaşam tarzlarını bırakmak veya Osmanlı Devleti özelinde olmak koşuluyla devleti ele geçirmek olmuştur. İran yaylasına göç etmek ve yaşadıkları devlete karşı isyan hareketleriyle o devleti yıkmak veya yönetimini alaşağı etmek gibi yöntemleri deneyen Türkmenler, Osmanlı ve Safevî devletlerinde kurucu unsur olmalarına rağmen şiddet yoluyla tasfiye edilmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde büyük çaplı isyan hareketleri çıkaran Kızılbaş Türkmenler sıkı bir takibata uğramışlardır. Genel bir isimlendirmeyle *Celâlî İsyancıları*¹¹⁰ olarak anılan bu kapsamlı sosyal hareketler, Osmanlı Devleti'ni yüzyıllarca uğraştırmış, toprak sistemi başta olmak üzere bütün devlet teşkilatındaki temel unsurlarda bozulmalara sebebiyet vermiştir. Durum, Safevî Devleti'nde de farklı olmamış, özellikle Şâhkulu İsyancı¹¹¹ sonrasında İran'a göç eden disiplinsiz ve fanatik Türkmenlerin yarattığı karmaşa merkezî İran'da kaosa

---

¹⁰⁸ Barkan, Ömer Lütfi, “*Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolonizatör Türk Dervişleri*”, **TÜRKLER**, C: IX, Ankara, 2003, s. 135.

¹⁰⁹ Örnek Olarak: Vlademirtsov, B. Y., **Moğolların İctimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, (Terc: Abdulkadir İnan), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1987. Konu hakkındaki tartışmalar için bkz: Somçağ, Selim, “*Osmanlı Avrupa Birliğinde*”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 67, İstanbul, Güz 2001, s. 1 – 3.

¹¹⁰ Akdağ, Mustafa, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyancıları**, Barış Yayınları, İstanbul, 1999.

¹¹¹ Kütükoğlu, Bekir, **Osmanlı – İran Siyasi Münasebetleri**, s. 3. – İnalçık, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300 – 1600)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 190 – 201.

neden olmuş ve Şâh İsmâil Türkmen boy beylerinin çoğunu öldürmüştür. Şâh İsmâil'in amacı, İranlı bürokrat ve teknokratların desteğini sağlayarak Türkmenleri itaat altına almak olmuştur. Bunun yanında, İranlı kitleleri de devletine dâhil ederek kendisine bağlı taraftar kitlesini arttırıp dışarıya karşı daha sağlam bağlarla bağlı bir devlet oluşturma fikri de Şâh İsmâil'in düşüncelerinden birisi olmuştur¹¹². Şâh İsmâil'in böylesi bir tasfiye hareketine girişmesinin bir diğer sebebi de Türkmenlerin, tesis etmek için çalıştığı mutlak otoritesine karşı sorunlar çıkarıyor olmasıdır. Bu durum Safevîler için varlık kaygısının iç cephesini oluşturmuş, Safevî İran'ı bürokratların da desteğiyle Türkmen beylerinden bazıları suikastla bazıları da başka yollarla katledilmişlerdir.

Geleneksel olarak Sâsânîler döneminden sonraki bütün İran devletleri, dışarıdan gelen göçebe halklar ya da daha doğru bir kavramla *göçebe savaş makinasi*¹¹³ tarafından kurulmuştur. Hz. Ömer ile Müslüman Arapların hâkimiyetine giren İran; Gazneliler, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İlhanlılar ve Timurlular döneminde Türkler tarafından devletlerin kurulduğu bir coğrafya olmuştur. Bu devletlerin tamamı İran'ın yerleşik unsuru olan Farslar dışında, büyük çoğunluğu Türkler tarafından kurulmuş devletlerdir. Ancak İran'da hâkim olan devletler, dışarıdan gelenlerin devletleri olmasına rağmen, Farsçanın etkisini tamamıyla kıramamışlardır. Bununla birlikte Safevîlerin kendilerinden önce İran'da kurulan Türk devletleri tarafından uygulanan idari ve mali taksimata uydukları anlaşılıyor¹¹⁴. Aynı zamanda Vezîrân, Nâzîrân-ı Defter ve Leşkernüvîsân gibi önemli bürokratik kadrolar da uzun bir süre Türk devlet adamlarının elinde bulunuyordu¹¹⁵. İranlı bürokratları ve Farsçayı ortadan

---

¹¹² Grammont, Jean-Louis Bacque, “*XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlılar ve Safevîler*”, **İÜFTAM**, İstanbul, 1991, s. 213.

¹¹³ Guattari, F., - Deleuze, G., **Kapitalizm ve Şizofreni 1 Bin Yayla Göçebelimi İncelemesi: Savaş Makinası**, (Terc: Ali Akay), Bağlam Yayınları, İstanbul, 1990, s. 89 vd.

¹¹⁴ Özgüdenli, O. G., **Ortaçağ Türk İran Tarihi Araştırmaları**, s. 336.

¹¹⁵ Muhammed Muhsin Müstevfî, **Zübdetü't-Tevârih**, s. 99.

kaldırmanın devletinin sonunu getireceğini iyi bilen Şâh İsmâil, onları devlet sistemine katmanın daha akıllıca olacağını farkına hemen varmış olmalıdır. Bu durum boylar konfederasyonu¹¹⁶ olarak kurulan Safevî Devleti'ni gittikçe merkezî bir Müslüman Türk devleti haline getirmiştir. Safevî Devlet Teşkilatının örgütleniş biçimi ve kurumların yapısının Türk İslam devletleri ile paralelliği, devlet teşkilatında kullanılan Türkçe adlar¹¹⁷ ve uygulamalar da bunun göstergesidir. Safevîlerin böylesi bir örgütlenme çeşidine yönelmelerinin temel sebebi, İran'da vücut bulan alan¹¹⁸ ile akalalıdır. Öyle ki etrafındaki devletlerin tamamı Sünnî İslam inancına bağlı İran'la düşman devletlerin varlığı ile genişleyen sınırların doğal sınırlar halini alması, İran'ın merkezîleşmesi için kaçınılmazdı.

Bunun yanında Şâh İsmâil'in tasfiye hareketi, Yavuz Sultan Selim gibi Osmanlı tarihinin en kudretli padişahlarından birisinin yönettiği devletle kaçınılmaz olan savaş için de hazırlık niteliğinde olmuştur. Kızılbaş Türkmen boy beyleri konseyi olan Halîfetü'l-Hulefâ arasındaki herhangi bir çıkar çatışması ya da anlaşmazlık sonucu oluşabilecek bir durumda, Sûfîyân-ı Lâhîcân'dan birisinin kendisine bağlı birlikleri çekmesi olasıydı ve böylesi bir durum Safevî Devleti'nin sonu olabilirdi. Şâh İsmâil de bunun için çareyi devletini merkezîleştirmekte bulmuştur. Devletinin dayandığı Türkmenleri yok sayması da olası olmadığından, onları *Vekîl-i Nefs-i Nefs-i Hümayûn*¹¹⁹ adını verdiği bir kurumla bir arada tutmaya çalışan Şâh İsmâil, Osmanlı Devleti'nin devşirme sistemiyle yaptığı gibi

---

¹¹⁶ Benzer bir oluşum için bkz: Taşağıl, Ahmet, **Gök-Türkler**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1995, s. 9 – 15.

¹¹⁷ Kırzioğlu, F. M., “XVI. ve XVIII. Yüzyıllarda İran Devlet Dilindeki Türkçe Sözlere Birkaçı”, **Türk Dili**, Sayı: 137, İstanbul, 1963, s. 252 – 253.

¹¹⁸ Bourdieu, P., “*Intellectual Field and Creative Project*”, (Ed: Michael F. D. Young), **Knowledge and Control: New Directions for the Sociology of Education**, Collier-Macmillan, Londra, 1971, s. 161.

¹¹⁹ Savory, R. M., “*Şâh İsmâil Döneminde Safevî Devletinin Temel Kurumları*”, s. 202.

Türkmenleri tamamen dışlamamış ve sisteminin içerisinde bırakmaya gayret etmiştir. Türkmen boylarının en güçlülerinden birisi olan Şamlu'lardan Hüseyin Bey Şamlu'yu Vekîl-i Nefs-i Nefîs-i Hümâyûn olarak atayan Şâh İsmâil, durumun yine istediği gibi olmadığını görünce, Vekîl-i Nefs-i Nefîs-i Hümâyûn makamına 1508 ilâ 1524 yılları arasında sırasıyla üst düzey 5 İranlı bürokratu getirmiştir. Türkmen boy beyleri ve üst düzey görevliler, İranlı bürokratlarla çalışmayı reddetmişlerdir. Bu da İran'daki yeni bir kutuplaşmanın habercisi olmuştur ve Safevî Devleti'nin yıkılışındaki önemli etkenlerdendir. Çaldıran yenilgisinde de bu iç çatışmaların rolü büyüktür.

Fikirlerini yayarken *sadr* makamını başarıyla kullanan Şâh İsmâil, süreç içerisinde izlediği yeni politikayla, sıra dışı fikirleri İran dinî hayatından çıkararak herkese hitap edecek hale getirmiştir¹²⁰. Bu tasfiye süreci sonrasında İran, ultra Şîî fikirlerden sıyrılarak daha merkezî olan 12 İmam Şîliğine doğru yaklaşmış, Kızılbaşlık adeta bir azınlık fikri haline gelmiştir.

Şâh İsmâil'in oğlu Şâh Tahmasb ve Şâh I. Abbas'ın da Kızılbaşları kontrol altında tutmaya azami bir gayret göstermişlerdir. Safevî şahlarının giriştiği bu mücadele çerçevesinde ortaya çıkan en önemli yeni kurum ise *Şâhsevenler* olmuştur. Şâh I. Abbas zamanında yapılan devrim niteliğindeki bir uygulamayla büyük ve güçlü boylar bölünerek birbirleriyle karıştırılmış, yaşadıkları coğrafya değiştirilmiş ve kendilerine askerî, politik ve ekonomik yükümlülükler getirilmiştir, bu Türklere Şâhseven¹²¹ adı verilmiştir.

---

¹²⁰ Amoretti, B. S., “*Religion in the Timurid and Safawid Periods*”, **Cambridge History of Iran**, VI, Cambridge University Yay., Massachusetts, 1993, s. 630.

¹²¹ Cribb, Roger, **New Studies in Archaeology Nomads in Archaeology**, Cambridge University Yayınları, Haziran 2004, s. 39, 42, 51, 54, 55, vd ; Tapper, R., “*Raiding, Reaction and Rivalry: The Shâhsevan Tribes in the Constitutional Period*”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London**, Vol. 49, No. 3, Cambridge University Yayınları, Londra, 1986, s. 510 – 515.

Yine Şâh I. Abbas'ın 1598 yılında ülkenin başkentini Tebrîz'den Kazvîn'e ve daha sonra Isfahan'a taşımalarının sebebi, Türkmenlerin yoğun nüfusa sahip oldukları nüfuzlarının geçerli olduğu yerlerden uzaklaşarak iktidarını sağlamlaştırmak istemesidir. Bu düzenlemeler özellikle doğu ve güney İran'da pek çok Türkmen boyunun Şâh I. Abbas'a karşı büyük bir isyan hareketine girişmesine sebep olmuştur. Şâh I. Abbas ise isyana iştirak eden Tekelü gibi büyük ve nüfuzlu bir Türk boyu başta olmak üzere diğer Türkmenlerin öldürülmesini emretmiştir.

Safevîlerin son dönemlerinde İran halkı çok çeşitli dinî ve etnik gruba ayrılmıştı. Şehirli, göçer ve köylü sınıflarının mensupları, genelde belirli bir etnik ya da dinsel gruba dâhildi. Tâcîk veya Aryân şeklinde anılan İran'ın yerli unsuru olan Farslar, Türkler, Araplar, Belûcîler, Gürcüler, Ermeniler, Zerdüştler, Lezgîler ve Yahudiler bu gruplardan bazılarıydı. Safevîlerin son dönemlerinde İran'ın yerli unsuru olan Farslar dışındaki en büyük zümreyi oluşturan Türkler, kendi aralarında ayrılmış bulunuyorlardı. Afşarlar bunlardan birisidir. Daha Göktürkler döneminde başlayan İran'daki Türk tarihi, Gazneliler'le birlikte hızlı bir şekilde devam etmiş ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile birlikte İran bir Türk imparatorluğunun merkezi hâline gelmiştir. Özellikle asker olarak İran'a gelen bu kişiler, geldikleri bölgeleri yurt edinmişlerdi. Safevî propagandası ile Anadolu'yu yurt edinmiş bulunan Türk boylarının kitleler halinde İran'a göç etmesi ve ayrıca Emir Timur'un Ankara Savaşı sonrasında beraberinde İran'a getirdiği esir Türkler de İran'da nüfusun ezici çoğunluğunun Türk olmasının sebeplerindedir.

Her devlet için olduğu gibi Safevî Devleti için de tek bir yıkılış sebebinden söz edebilmek oldukça zordur. Safevî Devleti'nin yıkılışını hazırlayan sebeplerin başında Çaldıran yenilgisi sonrasında değişmek durumunda kalan devlet ideolojisinin yerine kullanılacak dinamik ideoloji eksikliği sayılabilir.

Göç, Türk tarihinin dünyanın herhangi bir coğrafyasında karakteristiği olmuştur. Mekân, belirli bir zamanda değişse bile, olgu olarak Türklere özgü göç kültürü, daima belirli bir karakteristik taşımaktadır. Türklerin şehirlerde daha ziyade asker ve idareci olarak yaşadıklarını söylemeliyiz. Buna hayret etmemelidir. Çünkü Türkler yerleşik hayata geçtikleri, şehirlerde oturdukları takdirde siyasi hâkimiyetlerini kaybedeceklerine, sonrasında da varlıklarını koruyamayacaklarına inanıyorlardı.

Vezir Tonyukuk'un bunu açıkça ifade ettiği görülmüştü. 11. yüzyılda Göçebe Oğuzlar şehirlerde yaşayan eldaşlarını hor ve hakir görüyorlar, yani küçümsüyorlar ve bu yüzden onlara Yatuk (tembel) diyorlar, Yatuklara mücadele etmeyen, savaş gücünü yitirmiş insanlar gözüyle bakıyorlardı. 14. yüzyılda Yakınoğu Moğolları arasında, Moğol'un şehirlerde oturmamasıyla ilgili 'Cengiz Han'ın yasasına dayandırılan' kuvvetli bir inanç yaygındı. 15. yüzyılda Akkoyunlu Devleti kurucusu Kara Yülük Osman Bey'in oğullarına; 'sakın oturarak yaşayışa geçmeyiniz, çünkü beylik ve hâkimlik Yörüklük ve Türkmenlik hayatı geçirmekle olur' sözlerini sık sık söylediği bilinir. Buradaki Yörüklük ve Türkmenlik sözleri ile göçebe hayatı kastedilmiştir¹²².

Safevî devletini kuran Türkler ve İran'ın aslî unsuru olmayan kitlelerin neredeyse tamamı göçebeler ve bu açıdan göçebelerin, en azından Safevî dönemindeki telakkileri, onlara dair genel özellikler, devletin yapısını belirler konumdadırlar. Tarih bütünüyle göçebelerin yapıp ettiklerine göre gelişmiştir denilebilir. Bu açıdan konuya Öncelikle, göçebe ile göçmen ayrımı yapılarak başlanmalıdır. Göçmen bir noktadan başka bir noktaya giden kişidir ve gideceği nokta belirlidir ve birdir. Yurdunu terk eden göçmenin gideceği ikinci nokta belirli olmayıp daha önce düşünülmemişse de, göçmen gideceği ilk yerde sabit olarak kalacaktır. Hâlbuki göçebe, olgunun zorunluluğunun ve neticesinin

---

¹²² Sümer, Faruk, **Eski Türklerde Şehircilik**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1994, s. 13.

durumuna göre bir noktadan başka bir noktaya gider: ilkesel olarak, noktalar onun için bir yolun uğrak yerleridir¹²³. Göçmenler birçok bakımlardan birbirleriyle karışabilirler veya ortak bir bütün oluşturabilirler; onların çok farklı koşulları ve nedenleri yoktur. Oysa, göçebeyi harekete geçiren, dinamik bir ideolojinin varlığıdır. Safevîlere Anadolu ve Kuzey Suriye'den¹²⁴ katılan kitleleri harekete geçiren şey bu dinamik ideoloji yani Kızılbaşlık üzerinden, beklenen kurtarıcının (Mehdî kültü) Şâh İsmâil olduğuna inanmalarıdır. Bunu da Safevî propagandası başarabilmiştir. Devletin yıkılışının sebebi de yine aynı dinamik ideolojinin tahrifidir.

Göçebenin bir yurdu vardır, geleneksel bir yolu izler, bir noktadan başka bir noktaya gider, noktaları hiç unutmaz (su noktası, oturma, toplanma, vb. noktalar). Ama sorun göçebe yaşamında sadece netice veya ilke olanıdır. İlk olarak, noktalar yolu belirlese bile, onları belirleyen yollara, yerleşiklerin tersine, bağlı kalırlar. Su noktası terk edilmek üzere vardır ve her nokta bir konak yeridir ve sadece konak yeri olarak vardır. Bir yol daima iki nokta arasındadır, öyle ki, arasında olan tüm dayanağı eline geçirir ve tam bir yönmüş gibi bir özerklikten haz duyar. Oturduğu yerin öğeleri bile onları hareketlendiren yolun işlevine göre düşünülmüştür¹²⁵. Osmanlı Devleti zamanında İran yaylası üzerinden Anadolu'ya göç eden Türklerin, daha sonra İran'a Safevîler zamanında tekrar dönüşlerindeki akış hızının sebebi de budur. Kızılbaş Türkler, coğrafi koşullara son derece hâkimdiler ve Osmanlı Devleti'nin gittikçe merkezîleşen yapısına uyum sağlayamıyorlardı. Bu durum, hem onların özgürlüklerine olan düşkünlüklerinden, hem de geçimlerini sağlama alma endişelerinden kaynaklanmaktadır. Özellikle

---

¹²³ Arjomand, Said Amir, **The Shadow of God**, s. 181. – Guattari, F., - Deleuze, G., **Kapitalizm ve Şizofreni 1**, s. 81.

¹²⁴ Roemer, H. R., “*The Qizilbash Turcomans: Founders and Victims of the Safavid Theocracy*”, **Intellectual Studies in Islam** (Editör: V. B. Moreen), Utah, 1990, s. 27 – 39. ; Golden, P., “*The Migrations of the Oguz*”, **Archivum Ottomanicum**, Londra, Cilt: 4, 1972, s. 45-84.

¹²⁵ Guattari, F., - Deleuze, G., **Kapitalizm ve Şizofreni 1**, s. 80.

Deşt-i Kıpçak'taki Türk göçebeleri arasında İslamiyet'in hayli geç yayılmasının sebebi de yine bu endişe olmalıdır. Türk hanlarından birisi tarafından XIII. yüzyılda Emevî halifesi Hişâm'ın (724 – 743) elçisine söylenen: “Türkler arasında ne berber, ne kunduracı ne terzi vardır; eğer İslamı kabul eder ve İslam'ın emirlerine uyarlarsa, ne ile geçinirler?”¹²⁶ sözü, göçebe bilinç'in işleyişi hakkında bilgi vericidir.

III.e Gulâm Sisteminin Tesis ve Aslî Unsurlarının Tasfiyesi

Şâh I. Abbas zamanında yapılan diğer bir değişiklik, boylara dayanan bir ordu yerine, İran için son derece eski bir gelenek olan *Gulâm Sistemi*'nin tekrardan tesis edilmesidir. Gulâm sisteminin temelleri Arap geleneği olan Mevâlî sistemi ve İran'da çeşitli dönemlerde uygulanan farklı adlardaki askeri sistemlere dayanmaktadır. Merkezî İç Asya'da muhafız alayları sisteminin kökenleri İslamiyet'ten öncelere gitmektedir. Bu kurum özellikle kültür ve ticarete çok ileri bir seviyeye ulaşmış olan İran menşeli Soğd kavminde başarıyla uygulanmıştır. Soğdluların bu konuda ilerlemelerinin sebepleri de kendi iç dinamiklerinden kaynaklanmaktadır. Ticaretle uğraşmalarından ötürü güvenliklerini özel paralı muhafız birliklerine bırakan Soğdlular için adı geçen sistem bünyelerine en uygunuydu. Soğdlularda bu kurumun ve askerlerinin adı Çâker'di¹²⁷. Çâker kelime olarak aynen Gulâm kelimesinde olduğu gibi hizmetçi, kul, köle gibi anlamları da ihtiva ediyordu.

---

¹²⁶ Yakubovski, A.Y., **Altın Ordu ve Çöküşü**, (Terc. Hasan Eren), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1992⁴, s. 99.

¹²⁷ Golden, Peter, “*Khazar Turkic Ghulâms in Caliphal Service*”, **Journal Asiatique**, (Rédacteur géant: Cristina Scherrer), 292, Paris, 2003–2004, s. 285. – Bosworth, C. E., “*Ghulâm: ii. Persia*”, **EI (New Edition)**, Vol. II, (Edited By Ch. Pellat & J. Schacht), Leiden, 1965, s. 1081.

Adı geçen kelime klasik Farsça'da ve Pehlevîce'de de aynı şekilde kullanılıyordu. Oset dilindeki Çagar kelimesi de terim olarak aynı şeyi ifade etmektedir. Çağatay döneminde kullanılan Çâkâr/Çârkâr kelimeleri, Yakutçada bulunan Çakar kelimesi, Kumuk ve Karaçay Balkarlarında bulunan Çagar kelimesi aynı terimi ifade etmekteydi¹²⁸.

Orta dönem Çin dilinde Çâker kelimesi, ticaret ve yönetim kademelerinde bulunan Soğd elitleri için kullanılmaktaydı. İslam öncesi dönemde İran'da Sâsânî şahları döneminde Bendeg/Bendegân¹²⁹ adı verilen bir sınıf kefalet tabii askerler. Bu askerler abd ya da rakîk tarzı olmayıp statüleri Gulamların sahip olduğu statüyle benzeşiyordu¹³⁰. Ayrıca yine Sâsânî terminolojisinde alt-orta derecede asalete sahip atlı askeri bir sınıf olan Vuzurgân'da ordunun belkemiğini oluşturmaktaydı. Bunlar özenle seçilip yetiştirilen ücretli hassa askerleriydiler. Ahamenî ve Sâsânî dönemlerinde rastlanan Gyân-evspâr¹³¹ adlı seçkin birlikler tapınakların güvenliğinden sorumluydular. Safevî hanedanı da böylece İran için son derece eski bir gelenek olan Gulâm sistemini yeniden diriltirek güç kazanmayı ummuştur.

İlk etapta ordu içerisinde Türkler ve Farslar sonrasında üçüncü gücü teşkil eden ve *Gulâm-ı Hassâ-i Şerîfe* olarak anılan birlikler Ermenilerden, Çerkezlerden ve Gürcülerden esir olarak alınıyor ve özel bir eğitim sonrası askerî ve idarî kadrolarda istihdam ediliyorlardı. Devlet arazilerinin *Hassâ* arazileri olarak tasnifinden sonra arazi gelirlerinin hizmetleri karşılığı Gulâmlara veriliyordu. Bu durum, kurucusu oldukları devleti her koşulda destekleyen Türklerin devletten desteklerini çekmeleri sonucunu doğurmuştur.

---

¹²⁸ Golden, Peter, “*Khazar Turkic Ghulâms in Caliphal Service*”, 291.

¹²⁹ Kul sınıfı. Osmanlı dönemindeki Kapıkulu tanımlamasına benzer bir kullanımdır.

¹³⁰ Golden, P., “*Khazar Turkic Ghulâms in Caliphal Service*”, s. 288.

¹³¹ Ölümsüz Askerler/Ordu. Bosworth, C. E., “*Ghulâm: ii. Persia*”, s. 1081.

III.f Ekonomik Bunalım ve Batı Emperyalizmi

Safevî İmparatorluğu'nun kurulduğu coğrafi bölgenin, tarihin erken dönemlerinden beri transit ticaret için tercih edilen önemli yollara sahip olması, Safevîler için ticaretin önemli olmasının doğal gerekçesi olmuştur. Bilhassa İpek Yolu ve açık deniz ticaretine elverişli limanları ile Safevî Devleti büyüyen bir ekonomiyle birlikte zenginleşiyordu. Dönemin teknolojik açıdan gelişmiş devletleri olan Çarlık Rusya'sı ve Osmanlı İmparatorluğu üzerinden Batı ile ticari ilişkileri başarılı olan Safevî Devletinin; bilhassa Şah I. Abbas zamanında Batı ile Hindistan arasındaki ticarete kilit rol oynamasıyla da transit ticaretteki stratejik önemini arttırmıştı. İran'ın ticaret yolları sağlaması sayesinde ticaret malları rahatça dolaşırken fikir ticareti de yapılıyordu.

Safevî İmparatorluğu'nun başlıca temel üretimleri, görkemli yapılarında ve binalarında kullandıkları tekstil ürünleri üzerineydi. Daha sonra ipek dokumacılığı, altın ve gümüşten geliyordu. Özellikle İran halıları da büyük rağbet görüyordu. Genellikle yün ve pamuktan yapılan bu halıların ticareti, oldukça yüksek fiyatlarla dünya çapına yayılmıştı.

Bunun yanında, Safevî ülkesinin Şah I. Abbas sonrası içerisine düştüğü bunalım, ticari hayatı da zedelemiş ve İran'ı Batılı devletlere mahkûm kılacak bir vaziyete dönmüştür. Özellikle İngiltere, Hollanda, Portekiz ve Fransız kolonileri olarak kurulan Doğu Kumpanyalarının¹³² faaliyetleri¹³³ de Safevî devletinin çöküşündeki ekonomik buhranda önemli payı olan yapılanmalardır.

---

¹³² Örnek olarak Hollandalıların Geotroyeerd Westindische Compagnie'si, İngilizlerin The Honourable East India Company'si ve Fransızların La Compagnie Française des Indes orientales ya da diğer adıyla Compagnie Française pour le Commerce des Indes Orientales'i.

¹³³ William Flour, **Eşfeh Hân-ı Afgân Ber Tahtgâh-ı Isfahan**, (Farsçaya Tercüme: Dr. Ebu'l-Kâsım Sırrî), İntişârât-ı Tûs, h.ş. 1397 s. 4 vd.

Aynı zamanda Safevî ekonomisinin çöküşünde Çarlık Rusya'sının politikaları da önemli rol oynamıştır. 1594 yılında Willem Barentsz adlı Hollandalı bir kâşifin iki gemiyle birlikte Amsterdam'dan yola çıkarak bugün Rusya'nın kuzeyinde bulunan Novaya Zemlya takımadalarına ulaşması¹³⁴, Rusya ile Avrupa arasındaki kara ticareti için yeni bir yolun keşfini sağlamıştır. Bu keşfin iki önemli sonucu olmuştur. Bunlardan ilki Rusların Sibirsky Trakt adını verdikleri Büyük Sibirya Yolu'nun¹³⁵ tekrar işlevsel hâle getirilmesi ve Çin'den başlayarak İran ve Osmanlı Devleti üzerinden geçen İpek Yolunu, İran üzerinden direkt olarak Rusya'ya ve oradan da Avrupa'ya bağlama fikridir. Ruslar, bilhassa Deli Petro¹³⁶ (1672 – 1725) İran'a saldırmışlardır.

1715 yılında Artemy Petrovich Volynsky adlı diplomatını İran'a gönderen Deli Petro'nun amacı, İran üzerinden Suriye'ye ve oradan İzmir'e giden ipek ticaretinin Rusya üzerinden akmasını sağlamak için diplomatik çalışmalar yürütmesiydi¹³⁷. Gerektiği takdirde Şahvekilleri ile de irtibata geçmek üzere görevlendirilen Artemy Petrovich Volynsky, yaptığı uzun müzakereler sonrasında Rus tüccarların İran'da serbestçe ticaret yapabilmeleri, bazı gümrük vergilerinde indirim sağlanması gibi ayrıcalıklar elde etmeyi başarmıştır. Safevî saray ortamını yakından inceleme fırsatı da elde eden Artemy Petrovich Volynsky, ülkesine dönüşünde yazdığı raporda Safevî devletinin yıkılmaya yüz tuttuğunu belirtmiştir.

---

¹³⁴ Van Der Werf, Siebren Y., “*Astronomical Observations During Willem Barents's Third Voyage to the North (1596–97)*”, **ARCTIC**, Cilt: 51, Sayı: 2, 1998, s.142–154.

¹³⁵ Charles Wenyon, **Across Siberia on the Great Post-road: On the Great Post-Road**, Ayer Yay., Manchester, 1971, s. 23.

¹³⁶ İsmi Türkçe'ye Deli Petro ya da Büyük Petro olarak yerleşen Rus Çarı'nın adı Pyotr Alexeyevich Romanov'dur.

¹³⁷ Evgenii V. Anisimov, **The Reforms of Peter the Great: Progress Through Coercion in Russia**, (İngilizceye Tercüme: John T. Alexander), M.E. Sharpe Yay., 1992, s. 258.

Ticaret yollarının güzergâhını ülkesinden geçirme hedefleri için Moskova Kumpanyası'nın¹³⁸ İran'daki merkezinde çalışan Gürcülerden ve İngilizlerden istihbarat için yararlanan Deli Petro, 1668 tarihli İngiltere seyahati sonrası ülkesine dönüşte yanında Perry isimli bir deniz albayı ve bir de suyolları mühendisiyle dönmüş, adı geçen kişilerin Don ve Volga nehirlerinin birleştirilmesiyle görevlendirmiştir¹³⁹. Bu projenin amaçlarından birisi, Hazar Denizi'nden yola çıkacak olan gemilerin duraksamadan Rusya düzlüklerine girmesini sağlamaktı. Aynı zamanda Deli Petro'ya sunulan raporlarda Amuderyâ kıyılarında altın çıkarıldığı belirtilmesi de Rusya'nın İran üzerinden ticaret konusunu iyice gündeme almasına sebep olmuştur¹⁴⁰.

1711 tarihli Prut yenilgisinin olumsuz sonuçlarını kısa zamanda atlatan Rusya, yeniden İran işlerine dönmüş ve Kasım 1722 yılında Rus Albay Şipkov'un idaresinde Safevîlerin önemli şehirlerinden Gilân'ı işgal etmiştir.

1723 yılında Şipkov'un yerine atanan Moskova Başkumandanı Vassily Yakovlevich Levashov, işgali tamamlamış, Safevîler ekonomik olarak bu durumdan ağır darbe almıştır¹⁴¹. Aynı dönemlerde Safevî ekonomisine darbe vuran bir diğer gelişme de, 1718 Pasarofça Anlaşması sonrası gerilen Osmanlı – İran ilişkileri ve 1724 yılında Rusya ile Osmanlı devleti arasında imzalanan İstanbul Mukasemenâmesi arasında yaşanan süreçtir.

---

¹³⁸ John Meredith Read JR., **A Historical Inquiry Concerning Henry Hudson, His Friends, Relatives and Early Life, His Connection with the Muscovy Company**, Dijital Ortama Aktaran: Scholarly Publishing Office, University of Michigan Library, 2005, s. 125.

¹³⁹ İnalçık, H., “*Osmanlı – Rus Rekabetinin Menşei ve Don – Volga Kanalı Teşebbüsü*”, **Belleten**, C: 12, S: 46, Ankara, 1948, s. 349 – 402.

¹⁴⁰ Togan, Z. V., **XVI. Asırdan Günümüze Kadar Müstemleke Devrinde Asya Tarihi**, (Basılmamış Ders Notları), Beyazıt Devlet Kütüphanesi Nr.133905, İstanbul, 1965-1966, s. 69 – 82.

¹⁴¹ Andreasyan, H. D., **Osmanlı – Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak: Petros di Sarkis Gilanentz'in Kronolojisi**, İÜEF Yayınları, İstanbul, 1974, s. 1.

Bu dönemde Maşkat (Muskat) bölgesini ele geçirerek Portekizliler gibi Bender Abbas'ta vergiden tutulmalarını isteyen İmam Saif bin Sultan, Safevî Şahı Hüseyin'i tehdit edebilecek güce erişmiştir. Bilhassa İran'ın önemli vergiler elde ettiği Muskat ve Bender Abbas gibi bölgelerdeki bu karışıklığı çözebilecek durumda olmayan Şah Hüseyin, önce Safevî ülkesinde faaliyet gösteren İngilizlerden, ardından Hollandalılardan, Portekizlilerden ve son olarak Fransızlardan yardım talep etmiş, ancak beklediği ilgiyi hiçbir devletten görememiştir. Sadece Portekizlilerin gönülsüz yardımını gören Şah Hüseyin bu konuda hiçbir şey yapamamıştır. Bunun bir sebebi de Muskat'ı elinde bulunduran İmam'ın gücü olmalıdır. 1706 yılında bölgeyi ziyaret eden kaptan Charles Luckyer, Arap korsanların bölgeyi çok sağlam biçimde tahkim ettiklerini, ele geçirdikleri çok zengin Ermeni tüccarların gemileriyle gelirlerini arttırdıklarını ve bölge ticaretinin kontrolünde söz sahibi olduklarını bildirmiştir¹⁴².

Toplamda, bir taraftan Rusya, Osmanlı Devleti ve Körfez korsanlarıyla ekonomik yönden çatışan Safevîler, diğer taraftan ülkelerinde faaliyet gösteren Batı ülkeleri tarafından kurulan şirketlerle, öz sermayesinin Batı ülkelerine akması sonucu ekonomik çöküntüye girmiştir. Değişen ticaret yolları güzergâhları ve ilerleyen teknoloji ile açık denizciliğin sınırlarının genişlemesi, Batı ülkelerinin emperyalizmde ve hammadde sağlamada yeni kazanımlar elde etmesi, özelde Safevîleri ve genel olarak Doğu halklarının ekonomik özgürlüklerini sonlandırmıştır.

---

¹⁴² Luckyer, C., *An Account of Trade in India*, S. Croeess, Londra, 1711, (Dijital Ortama Aktaran *New York Halk Kütüphanesi*, 2005), s. 206 – 207.

IV. SAFEVİLER SONRASINDA İRAN

Safevîlerin yıkılış dönemleri Nâdir Şâh liderliğindeki Afşarlar hanedanının İran'da tesis edildiği dönemdir. Nâdir Şâh, 22 Ekim 1688 yılında Kubhân'da dünyaya gelmiş, Türklerin Afşar boyuna mensup olan bir askerdir. Cesaretiyle çevresindekilerin dikkatlerini çeken Nâdir Şâh, 1726 yılında yaklaşık olarak 5.000 kadar kendisine bağlı askeriyle Safevî Hanedanlığına karşı taht mücadelesine girişen II. Tahmasb'ın emrine girerek Tahmasb Kulu Han unvanını almıştır. 1727 yılında İran'ı istila eden Afganlıları bölgeden uzaklaştırdıktan sonra yine aynı yıl içerisinde Mâzenderân, Horâsân, Sistân ve Kirmân bölgelerinin valilikleriyle mükâfatlandırılmıştır. Ancak bu valilik döneminde Nâdir Han'ın, kendi adına para bastırması bağımsız hükümdarlar gibi hareket edebilecek güçte olduğunun en önemli delilidir. İslâm devletlerinin teşkilatında para bastırmak sadece sultanlara ait bir keyfiyetti. Hatta sultandan habersiz olarak para bastırmak isyan ve bağımsızlık işareti olarak algılana gelmiş ve bu konu üzerinde hassasiyetle durulmuştur. Zira paralar tüccarlar vasıtasıyla bilinen bütün dünyayı dolaşıyor ve hangi ülkede kimin hükmünün geçerli olduğunu adeta belgeliyordu.

1730 yılında Azerbaycan ve Hemedân harekâtlarına katılan Nâdir Han, Osmanlı Devleti'nin Patrona Halil İsyanı¹⁴³ ile meşgul olmasını da fırsat bilerek Osmanlı Devleti aleyhine başarılar elde etmiş, Tebrîz ve Nihâvend'i ele geçirmeye muvaffak olmuştur. I. Mahmud'un (1730–1754) Osmanlı tahtına geçmesi Patrona Halil İsyanı'nı bitirmişse de İran savaşlarının ikinci evresine geçişin de yaşandığı aşama olmuştur. Bu safhada Osmanlılar Tebrîz'e yeniden girmeye muvaffak olmuşlarsa da burada tutunmanın zorluğunu anlayınca 1732'de yapılan bir anlaşma çerçevesinde Tebrîz, Kirmânşâh ve Lûristân'ı Nâdir Han'a terk etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Şirvân, Dağıstan ve Gürcistan tarafları da

---

¹⁴³ Erdenen, O., **Lâle Devri ve Yansımaları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 2003, s. 15 – 24.

anlaşmaya göre Osmanlı devleti yönetiminde kalmaya devam etmiştir. Aynı yıl II. Tahmasb'ı tahtından indirerek yerine III. Abbâs'ı geçiren¹⁴⁴ Nâdir Han, Şâhvekilliği makamına getirilince Osmanlı Devletiyle akdedilen barışı bozarak Irak'a girmiştir. 1733 yılında Osmanlı kuvvetlerine yenilerek Bağdat kuşatmasını kaldıran Nâdir Han, 1734 yılında Kafkasya seferine çıkmıştır. Kars'a gelerek Köprülüzâde Abdullah Paşa'ya yenilen Nâdir Han, 1735 yılında Arapçay savaşında Osmanlı ordusunu yenerek Gence, Tiflis ve Revân kalelerini ele geçirmiştir. Gence muhâfızı Genç Ali Paşa vasıtasıyla anlaşma talep eden Nâdir Han, istediğini elde ettikten sonra İran içerisinde nüfuzunu daha da arttırmış ve III. Abbas'ı tahtından indirerek kendisini Şâh ilan etmiştir. Nâdir'in İran Şâhi olmasıyla birlikte İran'da hüküm süren Kızılbaş Türkmenlerin kuruluşunda çok büyük önemi olan Safevî Türk devleti son bulmuştur.

Nâdir Şâh'ın, Hilâfetin sahibi ve koruyucusu olan Osmanlı Devleti'yle özellikle dini yönden de temas kurmaya çalışması tarihte benzerine az rastlanır bir hadisedir. Yukarıda kendisinden bahsedilen Gence muhâfızı Genç Ali Paşa ve İran elçisi Abdülbâkî Han arasında imzalanan anlaşmanın şartları Türk ve İslâm tarihi bakımından oldukça önemli teklifler içermekteydi. Nâdir Şâh anlaşmaya razı olmuş ancak anlaşmanın diğer maddelerinin de kabul edilmesini istemiştir. Genç Ali Paşa diğer şartları kabul etmek için elinde yetki bulunmadığını belirtmiş ve Nâdir Şâh da diğer maddeleri görüşmek ve aynı zamanda kendisinin İran Şâh'ı ilan edildiğini bildirmek için Abdülbâkî Han'ı elçi tayin etmiş, Osmanlı padişahına, Sadrazama ve Şeyhülislâm'a yazılmış üç mektupla birlikte Abdülbâkî Han'ın yanında *Sadr-ı Memâlik*¹⁴⁵ Mîrzâ Abülkâsım, Horâsân müderrislerinden

---

¹⁴⁴ Benzer bir gelenek Moğollar sonrası İran'da, özellikle Timurlu döneminde Hanbazı veya Han Kütermek şeklinde vuku bulmuştur. Alan, H., **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular**, s. 269.

¹⁴⁵ İran'da önemli bir makam. Yüksek rütbeli alimler bu makamda bulunabiliyorlardı. Yukarıda bahsi geçen Mîrzâ Abülkâsım aynı zamanda Peygamber ailesinden geliyordu. Bkz. Koca Râgıb Mehmed Paşa, **Tahkîk ve Tevfik**, (Yayına Haz: Ahmet Zeki İzgöer) Kitabevi Yay., İstanbul, 2003, s. 31.

ve aynı zamanda Nâdir Şâh'ın kendi imamı olan Ali Ekber Molla'yı İstanbul'a göndermiştir¹⁴⁶.

Anlaşmanın diğer maddeleri:

1 – “Her yıl İranlı hâcılarının gidiş ve gelişlerinde güvenliklerinin sağlanabilmesi için İran'da Han unvanı bulunan bir kişinin Emîrû'l-Hâcc tayin edilmesi”¹⁴⁷

2 – “İran halkının geçmişten beri taklit ettikleri Caferî mezhebinin Osmanlılar tarafından 4 hak mezhebe beşinci hak mezhep olarak eklenmesi ve Kabe'de bulunan 4 mezhep rüknünden bir rüknün de Caferîliğe tahsis edilmesi”¹⁴⁸

3 – “İranlıların Şîî akidesini terk ile Ehl-i Sünnetten olmakla bu yeni mezhebin Osmanlılarca beşinci hak mezhep olarak kabulü”¹⁴⁹

4 – “Bundan sonra iki devlet tarafından ele geçirilen esirlerin alımı ve satımı engellenerek kendi ülkelerine dönmek isteyenlere engel olunmaması”¹⁵⁰

5 – “Karşılıklı olarak Şehbender¹⁵¹ tayin edilmesi” şeklinde sıralanmaktadır. Abdülbâkî Han, Mîrzâ Abülkâsım ve Ali Ekber Molla'nın başında bulunduğu İran elçilik heyeti 12 Temmuz 1736 yılında Üsküdar'a ulaşmış ve 29 Temmuz'da huzura kabul edilerek Nâdir Şâh'ın mektubunu Osmanlı Sultanı I. Abdülhamid'e sunmuşlardır. Ayrıca elçiler ile müzakere için Rus seferi dolayısıyla orduda

---

¹⁴⁶ Djafar-pour, A., **Nâdir Şâh Devrinde Osmanlı İran Münasebetleri**, s. 117.

¹⁴⁷ Koca Râgıb Mehmed Paşa, **Tahkîk ve Tevfik**, s. 30.

¹⁴⁸ Koca Râgıb Mehmed Paşa, **Tahkîk ve Tevfik**, s. 30.

¹⁴⁹ Djafar-pour, A., **Nâdir Şâh Devrinde Osmanlı İran Münasebetleri**, s. 116

¹⁵⁰ Koca Râgıb Mehmed Paşa, **Tahkîk ve Tevfik**, s. 30. - Djafar-pour, A., **Nâdir Şâh Devrinde Osmanlı İran Münasebetleri**, s. 116.

¹⁵¹ Konsolos.

bulunan Reisülküttâb İsmâil Efendi, Cizye Muhasebecisi Mehmed Râgıb Efendi ve Dîvân-ı Hümâyûn Beylikçisi Mustafa Efendi 12 Ağustos 1736'da ordudan ayrılarak 22 Ağustos 173 yılında İstanbul'a ulaşmışlardır.

Nâdir Şâh'ın, gönderdiği mektupta Osmanlı Sultanı I. Mahmud'a: *“Müslümanların sığınağı İslâm'ın pâdişâhı, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, karaların sultanı ve denizlerin hakanı, Haremeyn-i Şerîfeyn'in¹⁵² kutlu hizmetkarı, ikinci bir İskender-i Zülkarneyn kadar kudretli, sultanlar keheşânının şevketli, güçlü, adaletli, bağışlayıcı ve metin yıldızı olan Sultan Mahmud Han İbnü's-Sultan Mustafa Han [Allah saltanatını ve devletini sonsuz kılsın] hazretlerinin güneşin doğuşu gibi parlak şahsiyetine arz olunur ki”¹⁵³* şeklinde hitap etmesi ilgi çekicidir. Çünkü daha önce İran'ı yönetenler Osmanlı Sultanlarını hiçbir zaman meşru halifeler olarak görmemişler ve Osmanlı Devleti'ni *“Yezid'in Mülkü”* olarak adlandırmışlardır. Nâdir Şâh'ın, statükoya rağmen Osmanlı ilişkilerinde klâsikleşen tavrın dışına çıkıyor olması yeni bir politikanın da işareti olmuştur. Nâdir Şâh aynı mektubun devamında İran halkının geçmiş dönemde Sünnî İslâm anlayışına sahip ve İslâm Peygamberi'ne itaatli olduklarını, ancak Şâh İsmâil döneminde ortaya çıkmaya başlayan dinî ve fikrî alandaki oluşum ve aksiyonlardan ötürü Müslümânlar arasında doğal olarak bulunması gereken barış ve kardeşlik ilişkilerinin zarar gördüğünü belirtmiş ve akabinde Muğan Sahrası adı verilen yerde farklı sınıf, statü ve görevlerden gelen İranlı temsilcilerin huzurunda ve ittifaklarıyla Safevîler döneminden beri sürdürülen uygulamaların kaldırıldığı bildirmiş, bunun hemen ardından aynı kişilerin kendisini İran'ın yeni Şâh'ı ilan ettiklerini deklare etmiştir. Aslında İran'ı kendi kılıcının gücüyle ele geçiren Nâdir Şâh'ın, Sultan I. Mahmud'a kendisinin biat yoluyla seçildiğini belirtmesindeki amaç meşruiyetini kanıtlama çabasıdır.

---

¹⁵² Mekke ve Medine şehirleri.

¹⁵³ Koca Râgıb Mehmed Paşa, **Tahkîk ve Tevfik**, s. 37.

Zira tahtı yeni ele geçiren Nâdir Şâh'ın önemli müttefikler aramakta gecikmeyeceği aşikardır.

Osmanlı Devletine Nâdir Şâh tarafından gönderilen mektupların en önemlisi ve içerik olarak en geniş olanı dönemin Şeyhülislâmına¹⁵⁴ yollanan mektuptur. Bu mektubun Sultân I. Mahmud'a gönderilen mektuptan da geniş olması özellikle dikkat çekicidir ki bu durum, Nâdir Şâh'ın isteklerinin önemli bir bölümünün dinî olmasıyla açıklanabilir. Osmanlı Devleti döneminde İslâm'a atfedilen özel önemin ve Şeyhülislâm'ın nüfuzunun bir kere daha anlaşılmasına vesile olan bu mektubun da giriş kısmında, Sultân I. Mahmud'a yollanılan mektupta ilk olarak değinilen konu, Şâh İsmâil döneminde uygulanan politikaların ve daha önceki dönemlerde de Osmanlı-İran anlaşmalarına konu olan Hz. Ali hariç Reşit Halifelere, Hz. Aişe'ye ve önemli sahabelere sövme [teberrâ etmek] gibi adetlerin terk edildiğine dair vurgudur. Nâdir Şâh'ın bu konu üzerinde öncelikle durmasındaki amaç, geçmişten gelen ve her iki taraf açısından da haklı gerekçelere dayanan yargılar bütününe değişmesi isteğiyle yakından alakalıdır. Ayrıca isteklerinin tamamının İran halkının iradesinin bir sonucu olduğuna değinen Nâdir Şâh, İslâmiyet'in ana karakterinden olan biat kuralının da yerine getirildiğini belirterek konumunu dinî merkezde de sağlamlaştırmayı amaçlamıştır. Mektubunda bu meşruiyeti sağlamaya çalışan Nâdir Şâh'ın isteği, öncesinde benzeri görülmemiş bir şekilde Caferî mezhebinin Osmanlı Devleti tarafından kabul olunan 4 hak mezhebe beşinci hak mezheb olarak eklenmesi ve Caferî mezhebine Kabe'de bir *riikn* tahsis edilmesidir. Bu iki isteğinin İslâm toplumu arasında barış ve kardeşlik ortamını yeniden tesis edeceğine inandığını belirten Nâdir Şâh'ın, Osmanlı Devleti'nin İslâm'ın koruyucuları ve İstanbul'u Hilâfet kurumunun kutlu başkenti olarak tasvir etmesi de dikkate değer diplomatik açılımlardandır. Ancak Nâdir Şâh'ın mektubunda belirttiği en önemli diplomatik kavram, mektupta söz edilmeyen bazı konuların bizzat elçi tarafından bildirilecek

---

¹⁵⁴ Koca Râgıb Mehmed Paşa, **Tahkîk ve Tevfik**, s. 44.

olmasıdır ki bu da Nâdir Şâh'ın çapraz diplomatik ataklarının önemli bir örneğidir. Nâdir Şâh ile Osmanlı Devleti arasında meydana gelen sulh müzakerelerinin, geçmiş dönemlere nazaran görülmemiş bir keyfiyet arz etmesi sebebiyle Sultan I. Mahmud, bu konuların müstakil bir eser halinde yazılmasını istemiş ve bu iş için de Koca Râgıb Mehmed Paşa'yı görevlendirmiştir. Eserine Tahkîk ve Tevfik adını veren Koca Râgıb Mehmed Paşa'nın bu eseri mühimme kayıtlarına, nâme-i hümâyûn defterlerine ve bizzat kendisinin şahit olduğu olaylara dayanarak kaleme alındığı için gayet önemlidir. Tahkîk ve Tevfik kapsadığı dönem bakımından alanında tek ve en kapsamlısı, Osmanlı-İran diplomatik ilişkilerinde mezhep tartışmaları konusunda elimizde bulunan en önemli eserdir. Nâdir Şâh'ın tekliflerinin müzakeresi esnasında kurullardaki çalışmalarda bulunan Koca Râgıb Mehmed Paşa, eserinde bu tekliflerin müzakere edildiği toplantılar hakkında bilgi veren en önemli kayıtların da sahibidir¹⁵⁵.

Nâdir Şâh'ın tekliflerinin görüşülebilmesi için müzakere kurulları oluşturulması bizzat Osmanlı padişahı tarafından 22 Rebiülahir 1149/29 Ağustos 1736 yılında verilmiş ve Osmanlı devleti tarafından Genç Ali Paşa, Pâdişah Birinci İmamı Mehmed Sâib Efendi, Reisülküttâb İsmâil Efendi, Dîvân Beylikçisi Mustafa Efendi, Cizye Muhâsebesi Kaleminden Râgıb Mehmed Efendi, Anadolu Kazaskeri Mehmed Neylî Efendi, İstanbul Eski Kâdısı Mestçizâde Abdullah Efendi, İstanbul Eski Kâdısı İlmî Ahmed Efendi, Mekke Pâyelisi Fetvâ Emîni Abdullah Efendi delege olarak seçilmiş ve tartışma mekanı olarak Bahçekapısı civarındaki Muhsinzâde sarayı mekan olarak seçilmiştir.

Toplantılara damgasını vuran olaylar, yukarıda mektuplarda bahsedilen konular olmuş, ancak en sert tartışma İran elçilik heyeti tarafından verilen sözlü taahhütlerin Osmanlı Delegasyonu tarafından resmi hale getirilip imzalanması yönünde olmuştur.

---

¹⁵⁵ Koca Râgıb Mehmed Paşa, **Tahkîk ve Tevfik**, s. LXXX.

İlk toplantı esnasında Nâdir Şâh'tan gelen 3 mektup huzurda bulunanların önünde okunmuş ve tercüme edilmiş, mektuplarda dile getirilen taleplerin gereğince anlaşıldığı üzerinde mutabakata varılınca aynı gece Osmanlı delegeleri çevrelerinde itimat ettikleri kişilerle görüş alışverişinde bulunmuşlardır ve ertesi gün yine aynı müzakerelere katılmışlardır¹⁵⁶.

23 Rebiülahir 1149/30 Ağustos 1736 yılında yapılan ikinci toplantıda Câferî mezhebinin durumu ve Câferîliğe Kabe'de 4 hak mezhep gibi bir rûkn tahsis edilmesi ve bu rûknde ibadetlerinin Caferî mezhebinin kurallarına göre yapmaları, iki taraftan esirlerin kendi rızalarıyla vatanlarına dönebilmeleri, İranlı hacılar için Emîrû'l-Hâc tayini ve karşılıklı konsolos bulundurma gibi konular gündeme gelmiştir. Özellikle Caferîliğin, Osmanlı Devleti tarafından 5. hak mezhep olarak tanınması konusunun çeşitli sakıncalar içerdiği hâkim diplomatik üslub ve dostane mesajlar verilerek reddedilmiştir¹⁵⁷.

25 Rebiülâhir 1149/1 Eylül 1736 yılında gerçekleştirilen 3. toplantı öncesi bir tören düzenlenmiş, toplantının açılışında söz alan Genç Ali Paşa “*Nâdir Şâh hazretlerinin olgunluk ve dindarlık üzere gerçekleştirdiği işlerden Râfîzîliği yok etmesi ve İran halkını tekrar Peygamber'in sünneti üzere ibadet eden kimseler haline gelmesinde himmetlerini esirgememesinden ötürü Pâdişâhımız ziyadesiyle memnun olmuştur.*” demesi üzerine söz alan İran elçisi Kirmânşâh hâkimi Abdülbâkî Han: “*Evet, bu konuda Şâh hazretlerinin İslâm dinine büyük hizmetkârlıkları dokunmuştur ve bundan sonra da Peygamber'in sünnetini izleyen Müslümânlar arasında ortaya çıkacak olan ayrılık ve fesadı ortadan kaldırmak için gayret göstermeyi kendisi için kutlu bir görev ve sorumluluk saymaktadır. Çünkü kendisi böyle hizmetleri yapmaya muvaffak olmuştur. Bu konuda*

---

¹⁵⁶ Koca Râgıb Mehmed Paşa, **Tahkîk ve Tevfik**, s. 49.

¹⁵⁷ Koca Râgıb Mehmed Paşa, **Tahkîk ve Tevfik**, s. 50.

kendisinin çalışmalarına mukabil yeryüzünün padişahı olan Osmanlı Sultanı'ndan birkaç konuda ricaları vardır ve kendisi bu hayır dolu isteklerinin yerine gelmesiyle şânının ve itibarının yükseleceğini bilmektedir. Bu isteklerin kabulü hayırlı işin devamı ve istikrarı için gerekli ve Nâdir Şâh'ın Osmanlı devletine tam bağlılığına ve kulluğuna sebep teşkil edecektir. Zirâ Şâhımızın İran Şâhlığını kabulünün altında yatan en önemli sebep Safevî hanedanlığı döneminde İslâm dinine saçılmaya çalışılan fitne ve Müslümanlar arasına sokulmaya çalışılan fesat olduğundan kendisi, Safevîlerin bu düşmanlığa ve fitnelere sebep veren bütün işlerinin İran halkınca terk edilmesi ve İran halkının ehl-i Sünnet olması koşulunu da Şâhlık makamına geçmesi karşılığında talep etmiştir ve bu şartlar Osmanlı Devleti'nin de yardımlarına ve müsaadelerine muhtaçtır. İran'ın bütününde hakim olan hanlar, emirler, beyzadeler, aşiret ve kabile önderlerinin tamamı Nâdir Şâh'ın istekleri üzerinde ittifak etmişlerdir. Nâdir Şâh da bunun üzerine: *Bu ağır yükü benim omuzlarıma yüklüyorsunuz ancak benim de sizden bir isteğim olacaktır ki o da bundan böyle Müslümânlar arasında fitne ve düşmanlığa sebep olan Hz. Ali dışındaki 3 büyük Halifeye ve Sahabelere küfretmeyi bırakmanız, Peygamber'in sünnetinden yüz çevirmeyi ve sonradan İslâm dinine eklenmeye çalışılan adetleri bırakarak Peygamber'in Sünnet'ine tabi olmanızdır.*' buyurduktan sonra orada hazır bulunan herkes Nâdir Şâh'ın öne sürdüğü bütün şartları kabul ederek: *'Sonsuza dek bunları kabul ediyoruz; ancak mezhep metodunda ehl-i Sünnet'le mutabık olan ve bazı ayrıntılarda diğer mezheplerden farklı uygulamalara sahip olan İmâm Cafer-i Sâdık'ın hazretlerinin mezhebini tercih ederiz'* demeleri üzerine Nâdir Şâh, Caferî mezhebinin hakikatte uygulamalarının neler olduğunu İranlı ulemaya sorduğunda: *"İmâm Cafer-i Sâdık usulde Sünnîlikle birlik içerisinde olmakla birlikte bazı ayrıntılarda ondan ayrılmaktadır ancak kendisinin yolu yine ehl-i Sünnet yoludur"* şeklinde cevap vermeleriyle birlikte Nâdir Şâh bu şartı kabul etmiştir. İran halkının ileri gelenleri de taahhütleri yerine getireceklerine dair mühürlü ve imzalı bir Hüccet'i Genç Ali Paşa'ya teslim etmişlerdir." demiştir. Ancak mezhep meselesi şeriata dair bir

mesele olduğunda ve bu meselenin görüşülmesi tek bir toplantıda karara bağlanamayacağından ötürü başka bir toplantıya bırakılmıştır.

Abdülbâkî Han'ın: “Kâbe’de namaz kılabilmek için cemaat yeri tanzim etme konusunda çekinceleriniz mi var?” demesi üzerine Osmanlı delegasyonu: “Evet, şüphesiz ki bu madde üzerinde tereddütlerimiz bulunmaktadır. Zira eski dönemlerde hüküm sürmüş olan Fâtımîler ve Karmatîler gibi mezheplerinde şüphe bulunan bazı devletler, Hicaz bölgesi, Mekke ve Medine’ye sahiplerken Kabe’de kendi mezheplerinin gerektirdiği kuralları uygulamaktan acizdiler ve bundan daha garip olanı da halen Haremeyn’in hizmetkârı olan Osmanlı Devleti’nin tamamı Hanevî mezhebindeyken, geçmiş dönemde Kabe’de Hanevî mezhebine öncelik verilmemiş ve bugüne kadar Şâfiî cemaati herksin üstünde tutulmuştur. Bu maddeye izin verilmesi imkan dahilinde olsa bile mahallinde uygulanması mümkün değildir. Hacca gelenler arasında büyük ayrılıkların düşmanlık doğurması çok yakın bir ihtimaldir. Barış teklifinden maksat kardeşlik esaslarının teyit edilmesiyken Nâdir Şâh hazretlerinin de gerçekleştirilmesi imkanı bulunmayan bu tekliflerin kabulü için ısrar etmemesi gerekmektedir. Kaldı ki Osmanlı Devleti örfî ve şer’î olarak sakıncaları olmayan konuları, başka devletlerle olan anlaşmalarında gösterdiği genişlikten az olmamakla birlikte İran için zorlamış bulunmaktadır. Hatta iki devletin başkentlerinde karşılıklı olarak konsolos bulundurulması hususunda Pâdişâhımızın hiçbir surette müsaadeleri yokken, dostluk açısından bir mahzuru yoktur şeklinde kendisine durumu arz etmemizden sonradır ki kendisi bu konuda ikna olmuştur.” şeklinde cevap vermiştir. Abdülbâkî Han bunun üzerine: “Caferî mezhebinin kuralları gereğince Kâbe’de cemaatle namaz kılınmasının sakınca doğuracağını belirttiniz. Peki cemaatle değil de münferit olarak Caferî mezhebi kuralları gereğince namaz kılınması mümkün müdür?” deyince Osmanlı delegasyonu: “4 hak mezhepten herhangi birisine uyma veya münferit olarak kılınan namazda bir sakınca yoktur. Ancak bizce sakınca arz eden durum rükn konusundadır. İnşallah Şâh hazretleri de bu konuda insaflı olurlar” diyerek toplantıyı bitirmişlerdir. Bununla birlikte,

protokolün berede toplanılacağı ve hangi heyetin kimin yanına gideceği konusunda tartışma olmuştur. Diplomatik üslub içerisinde halledilmiştir. Osmanlı delegasyonundan birkaç kişinin “*Bugün cenaplarınızla resmi konuları konuştuktan sonra toplantının bitişine şükran arz etmek için Fâtihâ-i Şerife okuyalım*” demesi üzerine Abdülbâkî Han: “*Allah’a hamd olsun ki bu konuda her iki taraftan memur olanların amaçlarındaki sadakat ve doğrulukları sonucunda yaptığımız bu görüşmeler son bulmuştur. Bizim Şâhımızın siyasi hayatına başlangıcından beri en önemli amacı İslam ümmeti arasında maddi ve manevi bütün konularda ortaya çıkan ayrılıkların giderilip, Osmanlı Devleti ile politikada uygunluk tesis etmek olmuştur ve belki herhalde amacı Osmanlı Devleti’nin en önemli yardımcılarından olmak ve Osmanlı Devleti’ne dayanmaktır. Elhamdülillah bu kutlu emniyetin ortaya çıkışı geldi ve görüldü. Kudretli ve esirgeyici efendimiz olan Osmanlı Padişahından, Şâhımızın ve bizim ricamız İran’ı dahi kendi yüce devletinden bir şube bilip, Şâhımızı dahi Kırım Hanları seviyesinde muhlis ve sadakatli bağlıları addetsinler.*” demiştir. Toplantı Kur’ân-ı Kerîm okunmasıyla son bulmuştur¹⁵⁸.

Bu toplantıda İran elçilik heyeti tarafından dile getirilen en önemli konu Osmanlı Devleti’ne verilen bağlılık teminatıdır. Kırım Hanlığı Osmanlı Devleti’ne özel statüyle bağlıydı ve Osmanlı Devleti’nin kuzey politikasının icrasında çok önemli görevler üstlenmişlerdi. 1475 yılında Osmanlı Devleti’nin hakimiyetini tanıyan Kırım Hanları, 1783 yılına kadar Kırım’da hüküm sürmüşler ve Osmanlı başkenti İstanbul’da adeta bağımsız bir hükümdar gibi karşılanmışlardır. Nâdir Şâh’ın elçisinin, Osmanlı Devletine Kırım Hanlığı gibi bir bağlılıktan söz etmesi çok önemlidir. Ancak sözlü olarak taahhüt edilen bu bağlılık konusu hiçbir zaman gerçekleşmemiştir ve elçi Abdülbâkî Han da, söylediklerini yazılı olarak imzalamaktan çekinmiştir. Nâdir Şâh’ın elçisinin böyle bir teklifte bulunması, artık İran’ın diplomatik olarak her türlü yolu atağı

---

¹⁵⁸ Koca Râgıb Mehmed Paşa, **Tahkîk ve Tevfik**, s. 78.

yapmak gibi bir mecburiyetinin olduğunu göstermektedir. Zira Nâdir Şâh'ın, İran'da yeni yeni tesis etmeye hâkimiyeti açısından, Osmanlı Devleti'yle Kırım Hanlığı arasındaki ilişki gibi olmasa da, İran'ın batı politikası açısından bir nebze olsun rahatlatma tesis edecek yolları aradığı muhakkaktır.

Ardından gelen toplantıda Elçi Abdülbâkî Han'ın Osmanlı Devletine siyasi bağlılık ve yapıp ettikleri işlerde Osmanlı politikalarına dayanmak konusunda verdiği taahhütleri yazılı olarak vermekten çekinmesi ve bu işi ertelemesi tartışmalarıyla geçmiştir. Osmanlı delegasyonu konu üzerinde ısrarla durunca İran elçilik heyeti mühlet isteyerek bu konuyu kendi aralarında tekrardan müzakere etme taleplerini dile getirmişlerdir. Ertesi gün İran elçilik heyeti böyle bir kağıdı imzalamak yetkisinin kendilerinde bulunmadığını diplomatik bir dille anlatmışlardır.

Son toplantıda¹⁵⁹ Vezir Genç Ali Paşa, Şeyhülislâm, Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri, Emekli Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri, Pâyeli¹⁶⁰ Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri, Nakîbü'l-Eşrâf¹⁶¹, Ulemâ, Efendiler¹⁶², Ocak Ağaları ve Sadâret Kaymakamı¹⁶³ son toplantıya katılan kişiler olmuşlardır. Bu toplantıda huzurda bulunanlara Nâdir Şâh'ın Osmanlı Padişahı, Şeyhülislâm ve Veziriazam'a yolladığı mektuplar okunmuş ve tercüme edilmiş, Şâh'ın istekleri müzakerelere katılan Osmanlı delegasyonu tarafından hazırda bulunan protokole aktarılmış, Şâh'ın isteklerinin ne şekilde tartışıldığı ve hangi sonuçlara varıldığı anlatılmıştır. Daha sonra Şeyhülislâm ve Vezir Genç Ali Paşa'nın, yapılan

---

¹⁵⁹ Koca Râgıb Mehmed Paşa, **Tahkîk ve Tevfik**, s. 81.

¹⁶⁰ Herhangi bir memuriyetin fiilen ifa edilmek üzere değil de, adının bir rütbe olarak tevcih edilmesi. Pâyeli olanlar protokolde görevi icra edenlerle aynı hukuka sahiptirler.

¹⁶¹ Peygamber soyundan gelen kişiler arasından seçilen ve bunları devlet nezdinde temsil eden, hak ve imtiyazlarını koruyan kişi.

¹⁶² Tahsil ve terbiye görmüş kimseler.

¹⁶³ Sadrazamlar sefere gittikleri zaman yerlerine bıraktıkları vezir derecesindeki kişi.

toplantılardan ve müzakerelerden akıllarda kalan iyi ve sakıncalı şeylerin burada tekrar söylemesini istemesi üzerine huzurda bulunan herkes esirler konusunda mutabakata varmış ve Osmanlı Devleti ile Nâdir Şâh arasında barış imzalanmıştır. Bu anlaşmanın imzalanmasından sonra İran elçilik heyeti şerefine muhtelif defalar şölenler tertip edilmiş ve birçok yüksek rütbeli Osmanlı devlet memuru İranlı elçilere özel ziyafetler hazırlamışlardır¹⁶⁴.

Maddeler:

1 – İranlı Hacıların, Lahsa¹⁶⁵ ve İmam Ali¹⁶⁶ yollarından gittikleri yıllarda İranlı emirlerden muteber bir kişi Emîrû'l-Hâc unvanıyla yukarıda adı verilen yerlerde Hacılara refakat etmesi uygundur. Şam yolundan gelme durumları olduğu zaman İranlı Hacılara refakat edecek kişinin Emîrû'l-Hâc dışında başka bir lakap kullanması gerekmektedir. Hacılar Bağdât'a eriştikten sonra Şam'a gelince yol üzerinde bulunan yöneticiler ve kadılar adı geçen Hacıların sağ salim bir şekilde gidecekleri yerlere ulaşmaları için çalışacaklardır ve bu konuda emir kesindir.

2 – İranlı esirler bundan sonra alınıp satılmayacak ve İstanbul ya da Osmanlı Devleti'nin herhangi bir bölgesinde yaşamak isteyenlere izin verilecektir. Ayrıca, kendi memleketlerine dönmek isteyen esirlere de engel olunmayacak ve yolda kendilerine kolaylıklar sağlanacaktır. İran'da bulunan Osmanlı esirleri de aynı muameleyi görecektir.

3 – Üç yılda bir değişmek kaydıyla iki devlet başkentlerinde Mîrialem payesiyle bir konsolos tayin edilecektir.

---

¹⁶⁴ Koca Râgıb Mehmed Paşa, **Tahkîk ve Tevfik**, s. 82,83,84 vd..

¹⁶⁵ Bugün Irak'ta Bağdat'ın Necd bölgesi.

¹⁶⁶ Irak'ın Kerbelâ bölgesi.

Ek 4. Madde – İki devlet arasındaki sınır problemleri, IV. Murad zamanında Safevî hanedanıyla akdedilen anlaşma esasını üzerinde çözümlenip; İran halkı Rafizîliği¹⁶⁷ ve İslâm dinine sonradan yerleştirilmeye çalışılan kavramları terk ederek Sünnî olacaklar, İran hacılarına karşı Osmanlılar dostça davranıp, mallarından Osmanlı kanunlarına göre gümrük alınıp, daha fazlası talep edilmeyecek, gelen hacıların yanlarında ticaret malı bulunmazsa vergi alınmayacak, Osmanlı topraklarından İran'a ve İran'dan Osmanlı topraklarına sığınanlar himaye edilmeyerek iki tarafın tayin ettiği vekillere teslim edilecektir. Bu anlaşmanın şartlarına İran devleti uyduğu sürece Osmanlı Devleti de uyacak, aksi durumda tersi gerçekleşecektir¹⁶⁸ şeklindedir.

Osmanlı uleması, Caferî mezhebinin, dört hak mezhebin yanına beşinci mezhep olarak tanınmasına önceleri çekinceler sunmuşsa da daha sonra “bize zararı yok” diyerek rıza göstermiş, fakat bu mezhebin rûkn itibarıyla mezhep olduğunu kabul etmemiş, bu konuda İranlı alimlerle görüşmeler yapmak için iki Osmanlı alimini İran'a göndermiştir. İran elçisi Akdülbâkî Han'ın, Nâdir Şâh'ın şahlığını tebrik edecek kişinin rütbesinin vezir olması yolundaki ısrarları üzerine Mirahor Kara Mustafa Paşa'nın oğlu Mustafa Bey vezirlik rütbesiyle İran'a gitmeye memur edilmiştir. Bu sırada Kandehar ve Hindistan seferleriyle meşgul olan Nâdir Şâh, 9 Mayıs 1738 yılında Osmanlı elçilik heyetiyle görüşmüştür. Osmanlı Devleti tarafından öne sürülen isteklerden Emîrül-Hac maddesini kabul eden Nâdir Şâh, Caferî mezhebinin beşinci mezhep olarak kabulü ve dört rûkne eklenmesinin iki devlet arasındaki barışın temel şartlarından birisi olduğunu ileri sürerek, bu hususun müzakeresi için Ali Merdan Han, Molla Muhammed Muhsin ve Oğuz Ali Han'ı Osmanlı elçileriyle beraber İstanbul'a göndermiştir. Bu sırada Nâdir Şâh'ın en önemli diplomatik atağı, devam eden Osmanlı-Rus savaşında

---

¹⁶⁷ Dinden sapmak, yüz çevirmek anlamında bir kelime. Özelde daha yukarıda belirtilen teberrâ kavramı ile aynı anlamda kullanılmış.

¹⁶⁸ Djafar-pour, A., **Nâdir Şâh Devrinde Osmanlı İran Münasebetleri**, s. 119.

arabuluculuk yapmak isteğiyle Rus Çarı'na bir elçi, İstanbul'a da Sa'dlu Muhammed Rahîm Han ve Nazar Ali Han'ı yollamasıdır. Nâdir'in bu isteği, Rusların bir taraftan barış istediklerini Fransa üzerinden Osmanlı Devleti'ne belirtmeleri ve diğer yandan da savaşa hazırlık yapmalarından ötürü nazikçe reddedilmiş ve Nâdir Şâh'ın iyi niyetlerine Rusların rağbet etmedikleri belirtilmiştir. Beraberlerinde 10 zincir fil, çeşitli mücevherler ve kumaşlar ve yaklaşık 3.000 kişiden oluşan kalabalık bir heyetle İstanbul'a 1741 yılında ulaşmışlardır. Caferî mezhebinin beşinci mezheb olarak kabullü konusunda ısrarlarına devam eden Nâdir Şâh karşısında bu sefer ihtiyatlı davranan Osmanlı Devleti, bu sefer kesin bir dille şer'î çekinceler öne sürmüş, İran elçilik heyeti de şer'ata razı olduklarını bildirmişler ve toplantıya son verilmiştir. İran elçilik heyetiyle vuku bulan müzakereler neticesinde Caferî mezhebinin tanınması meselesi halledilmedikçe tam bir barışın tesis edilemeyeceğini anlayan Osmanlı Devleti, şer'î sebeplerden dolayı meselenin halledilmesinin imkansız olduğunu sözlü olarak dile getirmiştir. Ancak Nâdir Şâh tarafından anlaşma kabul edilmediği gibi, Osmanlı Devleti'ne zarar veren Lezgî seferi gibi işlerinden ötürü Nâdir Şâh'ın asıl niyetinin öğrenilmesi maksadıyla Osmanlı Devleti tarafından İran'a Münif Efendi ve Nazif Mustafa Efendi elçi olarak gönderilmiştir. 1741 yılında İstanbul'a gelen İran elçilik heyeti İran'a gönderilirken kendilerine bir de nâme-i hümayûn verilmiş, bu nâme-i hümayûnda Nâdir Şâh'ın teklif ettiği beş maddeden üçünün kabul edildiği, diğer iki maddenin şer'î sebeplerden dolayı kabul edilemeyeceği ifade edilerek iki devlet arasında dostluk ve barış talep edilmiştir. Münif Efendi ve Nazif Mustafa Efendi Derbend civarında Nâdir Şâh'ın ordugahına ulaştıklarında nâme-i hümayûnu teslim etmişlerse de Nâdir Şâh belirtilen gerekçeleri ve özürleri kabul etmeyip, talep ettiği beş madde eğer kabul edilmediği takdirde Osmanlı Devletine saldırıda bulunacağını bildirdiği gibi, Osmanlı Devleti'ne yollayacağı mektuba gereksiz bazı ek istekler de koymasđ İstanbul'da Nâdir Şâh'ın barıştı bozma girişimleri olarak algılanmış ve savaş hazırlıklarına başlanmıştır. 23 Nisan 1742'de yapılan olağanüstü bir toplantıda, şer'î özür kabul etmeyerek Osmanlı ülkesine saldıran Nâdir Şâh'a karşı

savaşmanın şer'an vâcip olduğuna dair ulemânın görüşü alınıp savaş hazırlıklarıyla ilgili konular konuşulmuştur. Nâdir Şâh'ın Dağıstan'la ilgilenmesinden ötürü 13 ay boyunca savaş hazırlıkları yapan Osmanlı Devleti, Hekimoğlu Ali Paşa'yı Serasker tayin ederek gerekli mühimmat ve personelin sevki için çalışmalarını tamamlamıştır¹⁶⁹. 1743'te Osmanlı hâkimiyetindeki Musul'dan Irak'a giren ve Bağdât'a kadar geldi gelen Nâdir Şâh, Bağdat Vâlisi Eyyûbî Ahmed Paşa ile dostça münâsebetler kurup, geri çekilmiş ve 1743'te Kars'a gelmiştir. Kars başkumandanı Yeğen Mehmed Paşa'nın hastalanıp vefâtıyla, Nâdir Şâh, Kâgâverd'de başarılar kazandıysa da Osmanlılardan anlaşma istemiştir. 4 Eylül 1746'da antlaşma imzalanmış ve hudut değişikliği olmamıştır. Nâdir Şâh'ın başarısına rağmen anlaşmak istemesinin sebebi İran'da çıkan iç karışıklıklar olmalıdır. 1747 yılında Sistân'da çıkan iç karışıklıklar da bunu göstermektedir. Sistân'da çıkan iç karışıklıklarla meşgul olan Nâdir Şâh, asiler tarafından Fethâbâd bölgesinde şehid edilmiş, malları yağmalanmış ve İran'da başlattığı reform süreci sonlanmıştır.

Osmanlılar da, Müslüman Türk devletlerinin neredeyse tamamı gibi Sünnî İslâm anlayışının Hanefî mezhebine bağlılık göstermişler ve inançlarından başka yaptıkları dünyevî işleri de yine bu mezhep dairesi içerisinde açıklamaya çalışmışlardır. Özellikle Türkistan'ın¹⁷⁰ İslâmlaşması sürecinden sonra, Büyük Selçuklu Devleti'nin Şiiliğe karşı aldığı tavır¹⁷¹ bu konuda Türk bilincinin Sünnî İslâm inancı ile olan tarihsel bağının göstergelerinden sayılabilir. Nâdir Şâh'ın, Osmanlı Devletinden Caferîliği beşinci hak mezhep olarak tanıması isteğinin altında yatan sebepler dini olmaktan çok siyasi olarak görünmekle birlikte Nâdir Şâh'ın Türk olması ve Osmanlı Devleti'ne yolladığı mektubunda Türklük konusundaki birliğe vurgu yapması da tarihi olarak çok önemli ve döneminde pek

¹⁶⁹ Djafar-pour, A., **Nâdir Şâh Devrinde Osmanlı İnanç Münasebetleri**, s. 199-120.

¹⁷⁰ Bkz. Dipnot 43.

¹⁷¹ Nizamülmülk, Ebu Ali Hasan Tûsî, **Siyasetnâme**, (Terc. Nurettin Bayburtlugil), Dergah Yayınları, İstanbul, 2003, s. 82, 118.

de benzeri bulunmayan bir olaydır. Sünnî İslâm dünyasının tek ve en büyük temsilcisinin Osmanlı Devleti olduğunun ve bunun getirdiği prestijin farkında olan Nâdir Şâh, Osmanlı devletine Caferî inancını hak mezhep olarak tasdik ettirirse kendisinin Sünnî İslâm dünyasında prestij kazanabileceğini düşünmüş olmalıdır. Aynı zamanda Osmanlı Devleti ile çok kanlı çarpışmalara sahne olan Safevîler döneminde yaşanan kayıpların da bir süreliğine de olsa önüne geçmek düşüncesi Nâdir Şâh için önemli olmalıdır çünkü Nâdir Şâh Safevî Devletine resmen son vererek İran’da Şâhlığını ilan etmiştir.

Klâsik anlamda Müslümân telakkisine göre Mekke ve Medine gibi kutsal şehirlerde koruyucu olan ve hutbede adı geçen devlet ve sultan İslâm dünyasının manevi olarak en prestijli konumu elinde bulunuyordu. Yavuz Sultan Selim’den itibaren hilâfet kurumu Osmanlı Sultanlarına geçmiştir. Ancak Osmanlıların hilâfet kurumunu babadan oğla geçen bir miras değil koruyuculuk vasfı olarak algılamışlar ve Memlük Devleti’nde bulunan Abbasi halifesini ve kutsal emanetleri İstanbul’a getirmişlerdir. Lütfî Paşa’nın gazâ yoluyla İslâm dinini yaymak konusunda ve bu dinin müdafaaasında gösterdiği başarıdan ötürü Kanuni Sultan Süleyman’ı asrın imamı olarak nitelemesi de Osmanlıların hilâfeti algılayış biçimlerinin yansıtılması bakımından önemlidir¹⁷². İşte Nâdir Şâh, yukarıda sayılan getirilerden ötürü, Sünnî İslâm dünyasının tartışmasız lideri Osmanlı devletine ve dolayısıyla meşru hilafet makamına Caferî mezhebinin de hak mezhep olduğunu tasdik ettirebilmekle hem kendisinin hatırı sayılır bir güç olduğunu hem de dini yönden Caferî mezhebinin de 4 hak mezheb mesabesinde olduğunu ilan ederek politik ve dini olarak güçlenmeyi planlamıştır. Aynı zamanda İran’ın doğusunda bulunan Bâbürlü ve batısında bulunan Osmanlı gibi Sünnî ve Türk olan iki devletin arasında Caferî mezhebinin merkezi olarak sıkışan Nâdir Şâh kendisini bu manevi kısıkaçtan da kurtarmak istemiştir.

---

¹⁷² Ayrıntı İçin Bkz. İnalçık, H., “*The Ottomans and the Caliphate*”, **The Cambridge History of İslam**, I, Leiden, 1970, s. 320-323.

Nâdir Şâh'ın, Osmanlı Şeyhülislâmına gönderdiği mektupta, Osmanlı Devletini doğuda en çok tehdit eden ve uğraştıran Şâh İsmâil'in, Müslümanlar arasına ayrılık tohumları ektiği ve İran'ı İslâm dininin gereklerinin unutulduğu bir coğrafyaya çevirdiğine vurgu yapması da Nâdir Şâh'ın önemli siyasi manevralarındandır. Nâdir Şâh bu yolla artık İran'ın Şâh İsmâil döneminden kalma uygulamaların kaldırıldığı ve Caferî mezhebine bağlı olan İran halkının Hz. Muhammed'in sünnetine ve şeriatına uygun yaşadığını belirterek inançlarını Osmanlı Devleti nezdinde meşrulaştırmaya çalışmıştır. İran'da Safevîler döneminde de devam eden Hz. Ali dışındaki üç büyük halifeye, Hz. Ayşe'ye ve sahabilere sövme [teberrâ etmek] geleneği Nâdir Şâh döneminden önce de Osmanlı-İran ilişkilerinde önemli bir nokta teşkil etmekteydi. Hatta 1555 ve 1590 yıllarında Osmanlı ve İran devletleri arasında yapılan anlaşmalardaki maddelerden birisi de tebrânın yasaklanması konusundaydı. İşte Nâdir Şâh'ın Osmanlı Şeyhülislâmına gönderdiği mektupta İranlı hacıların 4 büyük halifenin kabirlerinin ziyaret etmekle şerefleneceklerini bildirmesi de Osmanlı Devlet adamlarına yapılmış önemli dini göndermelerden birisidir. Nâdir Şâh, ayrıca İslâm literatüründe çok önemli bir yeri olan ve İslâm öncesi dönemden itibaren Türk tarihinin ana karakteristiklerinden birisini teşkil eden danışma meclisleri ve meşveret konusuna da vurgu yaparak yukarıda bahsedilen dini kararları İran halkının çeşitli sınıflardan ve konumlardan gelen önderlerinin birleşerek aldığı yani Osmanlı Devleti'ne deklare ettiği konuların bütün bir İran halkının görüşü olduğunu belirterek görüşlerini meşrulaştırmaya çalışmıştır.

Çalışmanın girişindeki “Türk – İran Tarihi” kısmında bahsedildiği üzere İran, milattan önceki devirlerde Türkler tarafından yurt edinilmeye başlanmış, İslâmiyet'le birlikte hızlanan süreç Büyük Selçuklu Devleti'nin İran'ı artık bir Türk ülkesi haline getirmesiyle devam etmiş ve bu süreç 1925 yılında Pehlevî hanedanının İran'da işbaşına gelmesine kadar yaklaşık 885 yıl gibi çok uzun bir süre devam etmiştir. Nâdir Şâh'ın Osmanlı Şeyhülislâmına yolladığı mektupta “İran şahlığının aslen Türkmen aşiretlerinin mirası olması dolayısıyla bizi Şahlığa

ve önderliğe seçmişlerdir” şeklinde bir ifade kullanması da İran’da hâkim olan unsurun ve Osmanlı Devletinin Türk kökenlerine yapılmış bir vurguyu esas almıştır. Henüz Türkçülük gibi bir akımın olmadığı XVIII. yüzyılın başlarında Nâdir Şâh’ın Türklüğe vurgu yaparak Osmanlı Devleti ile anlaşma yolları araması da siyasi anlamda önemli manevralardandır. Nâdir Şâh, Şeyhülislâma gönderdiği mektupta kendisini İran Şâhlığına seçen zümreler arasında “Türk ve Tacik önderlerinden” de bahsetmesi de yine Türklüğe yaptığı vurgulardandır. Nâdir Şâh’ın Hindistan’a düzenlediği Karnal Seferi sonrasında tahtından indirdiği Muhammed Şâh’ı tekrar makamına iade etmiş ve bunun gerekçesini Osmanlı Devletine gönderdiği bir fetihnâmede¹⁷³: “Çünkü bu hayırları isteyen kişi Türkmen olup Gürkâniyye¹⁷⁴ hanedanındandırlar” şeklinde beyan etmiştir. Ayrıca Nâdir Şâh Türklükte kardeşlik ifadesini kendileriyle savaştığı Müslüman-Türk hükümdarlarıyla barış yaptığı sırada da daima kullanmıştır¹⁷⁵. Bu sebeplerden ötürü Nâdir Şâh’ı, XX. yüzyılda doğacak olan Türkçülük akımının öncüsü saymak mümkün görünmektedir.

---

¹⁷³ Bir yer fethedildiği zaman komşu hükümdarlara gönderilen ve fethi bildiren resmi mektup.

¹⁷⁴ Kelimenin aslı Güregen’den gelmektedir. Güregen Moğolca’da damat anlamına gelen bir kelimedir. Cengiz Han’ın sülalesine damat olanlar bu lakapla anılıyorlardı. Emir Timur da Cengiz sülalesine damat olmuş ve bu lakapla anılmaya başlanmıştır. Tarihi terim olarak Gürkaniyye, Emir Timur’un soyundan gelenleri tarif etmek için kullanılmıştır. Tafsilat İçin Bkz: Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 7, 108 vd.

¹⁷⁵ Bayur, H., “Nâdir Şâh Afşar’la Sultan I. Mahmud Arasında Hindistan Seferi Hakkında Teati Olunan Mektuplar”, **IV. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Tebliğler 10-14 Kasım 1948**, TTK, Ankara, 1952, s. 329.

Sonuç

Netice olarak, Şâh İsmâil'in Anadolu'dan göç eden Türkleri, geleneksel Zeydî Şîî ideolojisine eklediği eski Türk dini inançlarıyla birlikte yoğurmuş ve göçerleri birer militan sûfi haline getirebilmiştir. Göktürkler dönemindeki Töles organizasyonunun özelliklerini andıran, sadece İran tarihi değil aynı zamanda Türk tarihi açısından da benzeri olmayan bu yapılanma, küçük Sünnî bir tarikattan Kızılbaşlığın resmî ideolojisini oluşturduğu güçlü bir devlete dönüşebilmiş; Özbekler, Osmanlılar ve Memlûkler gibi Sünnî devletlerin ortasında varlığını sürdürebilmiştir. Safevîler, güçlerini bu dinamik ideolojiye borçludurlar.

Ağustos 1514 yılında gerçekleşen Çaldıran Savaşı, bu dinamik ideolojide önemli değişikliklere gidilmesini mecbur kılmış ve eski ideolojinin dinamizmi yakalanamamıştır. Göçer Türklerin devletten desteklerini çekmeleri ve Şâh İsmâil'in İran'ı, kendisinden önce İran'da hüküm süren Müslüman Türk devletlerinin örgütlenme biçimlerine uygun hale getirerek merkezîleşmesi, Safevî yıkılışının başlangıcı olarak kabul edilmelidir. Kurucuları oldukları devletten tasfiye edilen Kızılbaş Türkler, bağlanacakları dinamik ideolojinin yoksunluğu ve gittikçe katı bir merkeziyete bürünen devlette istediklerini bulamamışlardır. Sadece Türk boyları değil, aslen İranlı olmayan bütün unsurlar merkezîleşmeden rahatsız olmuşlar ve devlet aleyhine bir tavır takınmışlardır.

Kızılbaş Türk boy beyleri arasındaki çatışmalar da Safevî devletinin zayıflamasında ve ardından ortadan kalkmasında önemli etkenlerden birisi olmuştur. Kapsamlı isyan hareketlerine girişen boy beyleri, kurucusu oldukları devlet tarafından suikastlarla ve idamlarla ortadan kaldırılmışlardır. Bu durum da boyların devlete olan bağlılığını zedelemiştir. Şâh İsmâil ve oğlu Şâh Tahmasb'ın saltanatının ilk dönemlerinde Kızılbaş Türkmen boy beylerinin devlet içerisinde giriştikleri nüfuz savaşları ve ihtişam kaygısı, ülkeyi kargaşa ortamına

sürüklemiştir. Güçlü ve kalabalık kitlelere hükmeden Türk boy beylerinin, önceleri bir müridin şeyhe olan bağılılığının yerini, iktidar içi politik akışlar almıştır. Bu durum aynı zamanda bir şekillenmenin de işaretidir ve Safevî iktidarını kuran kitleler, böylelikle devletle olan dinsel gönül bağlarını, maddesel düzeye indirgemişlerdir.

Devletin merkezîleşmesinin akabinde Harem'in güçlenmesini müsaitleştirmiş, saray kadınları devletin işleyişine müdahil olmuşlar, şehzadeler yerinde eğitim almak yerine teorik bilgiyle yetişmişler ve devlet hızla yıkılmıştır.

Safevîler, yerlerini İran'da Nâdir Şâh ve Afşarlar'a iktidarlarını terk etmişlerdir. Nâdir Şâh'ın da dinamik bir politik ideolojisinin olmayışı, kendisini özellikle yeni arayışlara itmiş ve Nâdir Şâh'ın yaptığı ilk önemli politik atak, Osmanlı Devleti ile dinî bağlamda bir bağ kurmak olmuştur.

Özgeçmiş

13 Ekim 1980 yılında Mardin'in Midyat ilçesinde doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Aksaray'da tamamladı. 2001 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih Bölümünü kazandı. 2005 yılında aynı okulun Ortaçağ Tarihi Anabilimdalı bünyesinde Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL danışmanlığında başladığı yüksek lisans eğitimi sürdürüyor. Asya Tarihi'ne, karşılaştırmalı İran – Türk tarihine ve görsel tasarıma ilgi duyuyor. Arapça, Farsça, İngilizce dillerini farklı seviyelerde bilmektedir.

Kaynakça

Abbaslı, Mirza, “*Safevilerin Kökenine Dair*”, **Bellekten**, Sayı: 158, Türk Tarih Kurumu Yayları, Ankara, 1976.

Agacanov, S.G., **Oğuzlar**, (Terc: Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yay., İstanbul, 2002.

Aka, İsmail, **Timur ve Devleti**, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

Akdağ, Mustafa, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyancıları**, Barış Yayınları, İstanbul, 1999.

Alan, Hayrunnisa, **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360 – 1506**, Ötüken Yay., İstanbul, 2007.

Allouche, Adel, **Osmanlı Safevî İlişkileri**, (Terc: Ahmet Emin Dağ), Anka Yay., İstanbul, 2001.

Althusser, Louis, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, (Terc. Mahmut Özışık), İletişim Yay., İstanbul, 2002 (5. Baskı).

Altınay, Ahmet Refik, **Onaltıncı Asırda Rafizilik ve Bektasilik**, İstanbul, 1932.
(İSAM Fotokopi Nüsha).

Amoretti, B. S., “*Religion in the Timurid and Safawid Periods*”, **Cambridge History of Iran, VI**, Cambridge University Yay., Massachusetts, 1993.

Andreasyan, H. D., **Osmanlı – Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak: Petros di Sarkis Gilanentz’in Kronolojisi**, İÜEF Yayınları, İstanbul, 1974.

Arjomand, Said Amir, **The Shadow of God and the Hidden İmam**, University of Chicago Yayınları, Chicago, 1987.

Âşık Paşazâde, **Âşık Paşazâde Tarihi**, İstanbul, 1332.

Barkan, Ömer Lütfi, “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Kolonizatör Türk Dervişleri*”, **TÜRKLER**, C: IX, Ankara, 2003.

Baştaç, Ş., “*Osmanlılarla Safevîlerin Mücadelesi Esnasında Alevilerin Rolü*”, **AÜDTCF Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi: Prof. Dr. İsmail Ercüment KURAN’a Armağan**, XXVII/1 – 2, Ankara, 1989.

Bayur, H., “*Nâdir Şâh Afşar’la Sultan I. Mahmud Arasında Hindistan Seferi Hakkında Teati Olunan Mektuplar*”, **IV. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Tebliğler 10-14 Kasım 1948**, TTK Yay., Ankara, 1952.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya, **Fütûh el-Buldân**, (Terc: Mustafa Fayda), KB. Yay., Ankara, 1987.

Bosworth, C. E., “*Ghulâm: ii. Persia*”, **EI (New Edition)**, Vol. II, (Edited By Ch. Pellat & J. Schacht), Leiden, 1965.

Bourdieu, P., “*Intellectual Field and Creative Project*”, (Ed: Michael F. D. Young), **Knowledge and Control: New Directions for the Sociology of Education**, Collier-Macmillan, Londra, 1971.

Canby, S., **The Golden Age of Persian Art**, British Museum Press, London, 2002.

Charles Wenyon, **Across Siberia on the Great Post-road: On the Great Post-Road**, Ayer Yay., Manchester, 1971.

Clawson, P., **Eternal Iran**, Palgrave Macmillan Yay., London, 2005.

Corbin, Henry, **İslam Felsefesi Tarihi**, (Terc: Hüseyin Hatemî), İletişim Yay., İstanbul, 1986.

Cribb, Roger, **New Studies in Archaeology Nomads in Archaeology**, Cambridge University Yayınları, Haziran 2004.

Çay, M. A., **Azerbaycan ve Türkler**, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara, 1997.

Daniel, E. L., **The History of Iran**, Greenwood Publishing Group Yayınları, Londra, 2001.

Debîrsiyâkî, Muhammed, **Sefernâme-yi Nâsır-ı Hüsrev**, İntişârât-ı Kitâbfurûşî-i Zevâr, Tahran, h.ş. 1341.

Deleuze, G., **Spinoza Üzerine Onbir Ders**, (Terc. Ulus Baker), Kabalcı Yay., İstanbul, 2008.

Dodgeon, M. H., **The Roman Eastern Frontier and The Persian Wars; A Documentary History**, London, 1991.

Ebu'l-Hasan Kazvîni, **Fevâidü's-Safeviyye**, (Yayına Haz. Meryem Mîrahmedî), Müessese-i Mütâlaât ve Tahkîkât-ı Ferhengî, Tahran, h.ş. 1367.

Németh, G., **Attila ve Hunları**, (Terc. Şerif Başstav), AÜDTCF Yayınları, Ankara 1962.

Edward A.A., *Central Asia: A Historical Overview*, Duke Üniversitesi Yay., 1994.

Ercilasun, A.B., “*İran Türkleri*”, **Türk Kültürü**, XXVI, Sayı: 300, Nisan 1988.

Erdem, İ., “*Osman Bey’in Ölümünden Uzun Hasan Padişah’a Akkoyunlular*”, **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C: XX, Sayı: 32, Ankara.

Evgenii V. Anisimov, **The Reforms of Peter the Great: Progress Through Coercion in Russia**, (İngilizceye Tercüme: John T. Alexander), M.E. Sharpe Yay., 1992.

Foltz, R. C., **Religions of the Silk Road: Overland Trade and Cultural Exchange from Antiquity to the Fifteenth Century**, Palgrave Macmillan, New York, 2000.

Golden, P., “*The Migrations of the Oğuz*”, **Archivum Ottomanicum**, Londra, Cilt: 4, 1972.

-----, “*Khazar Turkic Ghulâms in Caliphal Service*”, **Journal Asiatique**, (Rédacteur g rant: Cristina Scherrer), 292, Paris, 2003–2004.

Gölpınarlı, Abdulkadir, **Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatler**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997.

Grammont, Jean-Louis Bacque, “*XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlılar ve Safeviler*”, **İ EFTAM**, İstanbul, 1991.

Guattari, P. F., - Deleuze, G., **Kapitalizm ve Şizofreni 1 Bin Yayla G çebilimi İncelemesi: Savaş Makinası**, (Terc: Ali Akay), Bağlam Yayınları, İstanbul, 1990.

Guattari, P. F., **La R volution Mol culaire**, Encres, Paris, 1977.

Hinz, Walther, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, XV. yy, İran’ın Milli Bir Devlet Olarak Yükselişİ**, (Terc: Tefik Bıyık ğlu), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1948.

İnalçık, H., “*Osmanlı – Rus Rekabetinin Menşei ve Don – Volga Kanalı Teşebbüsü*”, **Bellekten**, C: 12, S: 46, Ankara, 1948.

-----, “*The Ottomans and the Caliphate*”, **The Cambridge History of İslam**, I, Leiden, 1970.

-----, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300 – 1600)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

İskender b. Türkman, **Târih-i Âlemârâ-i Abbâsî**, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran, Cilt: I, h.ş. 1314.

Jackson, P., Lockhart, L. (Ed.), **The Cambridge History of Iran: The Timurid and Safavid Periods**, Vol. 6, Cambridge Üniversitesi Yay., Londra, 1986.

-----, **The Mongols and the West: 1221 – 1410**, Longman, Londra, 2005.

Jamâlî, Karim Youssef, **Zindegânî-i Şâh İsmâil**, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Isfahan, 1998.

John Meredith Read JR., **A Historical Inquiry Concerning Henry Hudson, His Friends, Relatives and Early Life, His Connection with the Muscovy**

Company, Dijital Ortama Aktaran: Scholarly Publishing Office, University of Michigan Library, 2005.

Jung, Carl Gustav, **Dört Arketip**, (Terc. Zehra Aksu Yılmaz), Metis Yayınları Ötekini Dinlemek Serisi, İstanbul, 2003.

Kafesoğlu, İ., **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yay., İstanbul, 1999 (XIX. Basım).

-----, **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1980.

Kırzioğlu, F. M., “*XVI. ve XVIII. Yüzyıllarda İran Devlet Dilindeki Türkçe Sözlere Birkaçı*”, **Türk Dili**, Sayı: 137, İstanbul, 1963.

Koca Râgıb Mehmed Paşa, **Tahkîk ve Tevfik**, (Yayına Haz: Ahmet Zeki İzgöer) Kitabevi Yay., İstanbul, 2003.

Köprülü, M. F., **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1976.

Kütükoğlu, B., **Osmanlı – İran Siyasi Münasebetleri (1578 – 1590)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1962.

Lâziboğlu, H., “*İran’da Ne Kadar Türk Vardır, Nerelerde Oturlar?*”, **TKAE Türk Kùltürü Dergisi**, Sayı: 211, Ankara, 1980.

Luckyer, C., **An Account of Trade in India**, S. Croeess, London, 1711, Dijital Ortama Aktaran New York Halk Kùtùphanesi, 2005.

Mazzaoui, M., “*The Origins of Safavids; Shiism, Sufism, and the Gulât*”, **Freiburger Islamstudien**, Wiesbaden, 1972.

Mélikkof, İ., **Hacı Bektaş: Efsaneden Gerçeğe**, (Terc: Turan Alptekin), Cumhuriyet Kitapları, Ankara, 1998.

- - - - - , “*Le Problème Qizilbash*”, **Turcica**, Cilt: 6, Editions Peeters, Paris, 1975.

Minorsky, Vladimir, “*Shaykh Bâli Efendi on the Safavids*”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, Vol. XX, 1957.

Mîrcâferî, Hüseyin, **Safevîler Devrinde İnan Kùltür ve Medeniyeti**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakùltesi Tarih Bölümü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1976.

Muhammed Muhsin Müstevfi, **Zübdetü’t-Tevârîh**, (Yayına Haz: Bihrûz Gùderzî), Mecmuâ-i İntişârât-i Edebî ve Târihî, Tahran, h.ş.1375.

Müneccimbaşı Ahmet, **Sahâifü'l-Ahbâr fî Vekayi'i'l-Âsâr**, C: III, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1868.

Nahaylo, B., **Soviet Disunion: A History of the Nationalities Problem in the USSR**, HH Yayınları, Londra, 1990.

Nizâmüddîn Mücîr-i Şeybânî, **Teşkîl-i Şâhenşâhî-yi Safeviyye**, Tahran, h.ş. 1346.

Nizamülmülk, Ebu Ali Hasan Tûsî, **Siyasetnâme**, (Terc. Nurettin Bayburtlugil), Dergah Yayınları, İstanbul, 2003.

Ocak, A. Y., “*Osmanlı Kaynaklarında ve Modern Türk Tarihçiliğinde Osmanlı – Safevî Münasebetleri: XVI. ve XVII. Yüzyıllar*”, **Belleten**, C: LXVI, Sayı: 246, Ağustos 2002.

- - - - - , **Bektaşî Menakıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983.

Orhonlu, C., **Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskan Teşebbüsü: 1691 – 1696**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1976.

Özcan, Abdülkadir, **Kânûnnâme-i Âl-i Osman**, Kitabevi Yay., İstanbul, 2003.

Özgüdenli, O. G., **Turco İranica: Ortaçağ Türk İran Tarihi Araştırmaları**, Kaknüs Yay., İstanbul, 2006.

Roy, O., **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, (Terc. Mehmet Moralı), Metis Yay., İstanbul, 2000.

Röemer, H. R., “*The Qizilbash Turcomans: Founders and Victims of the Safavid Theocracy*”, **Intellectual Studies in Islam**, (Editör: V. B. Moreen), Utah, 1990.

Savory, R. M., “*Şâh İsmâil Döneminde Safevî Devletinin Temel Kurumları*”, (Terc. Emin Kırkıl), **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, C: 10, İstanbul, 2004.

-----, **Some Reflection on Totalitarian Tendencies in The Safavid State, Studies on The History of Safawid Iran**, Variorum Reprints, London, 1987.

Seyyid, Kemal, **Nüşu’ ve Sükut ed-Devletü’s-Safeviyye**, Mektebetu Fedek, Kum, h.ş. 1426.

Sir Percy Sykes, *History of Persia*, II, Routledge Curzon Yay., London, 2003.

Smith, A. D., **The Ethnic Origins of Nations**, Basil Blackwell, Londra, 1991.

Somçağ, Selim, “*Osmanlı Avrupa Birliğinde*”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 67, İstanbul, Güz 2001.

Söylemez, Faruk, “*Anadolu’da Sahte Şâh İsmâil İsyanı*”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: XVII, 2004/2.

Spinoza, B. B., **Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış Olan ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Etika**, (Terc: Hilmi Ziya Ülken), Dost Kitabevi, Ankara, 2004.

Sümer, F., “*Kızılbaşlık ve Safevî Devleti*”, **Resimli Tarih Mecmuası**, C: III, Sayı: 31, İstanbul, Temmuz 1952.

-----, **Eski Türklerde Şehircilik**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1994.

-----, **Oğuzlar**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yay, Ankara, 1967.

Sümer, F., **Safevî Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin Rolü**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1992.

Şeşen, Ramazan, **El-Cahız ve Türklerin Faziletleri**, İrcica Yay., İstanbul, 2004.

Tâcbahş, Muhammed, **İran der Zamân-ı Safeviyye**, Çâphâne-i Şafak, Tebriz, h.ş. 1340.

Tapper, R., “*Raiding, Reaction and Rivalry: The Shāhsevan Tribes in the Constitutional Period*”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, Vol. 49, No. 3, Cambridge University Yayınları, Londra, 1986.

Taşgıl, Ahmet, **Göktürkler II**, TTK Yay., Ankara, 1999.

-----, **Gök-Türkler**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1995.

Tekindağ, Ş., “*Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim’in İran Seferi*”, **İÜEF Tarih Dergisi**, XVII, Sayı: 22, İstanbul, 1967.

Togan, Z. V., **XVI. Asırdan Günümüze Kadar Müstemleke Devrinde Asya Tarihi**, (Basılmamış Ders Notları), Beyazıt Devlet Kütüphanesi Nr. 133905, İstanbul, 1965-1966.

-----, **Hatıralar: Türkistan ve Diğer Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1999.

Uzunçarşılı, İ. H., **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu - Karakoyunlu Devletleri**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1988.

Van Der Werf, Siebren Y., “*Astronomical Observations During Willem Barents’s Third Voyage to the North (1596–97)*”, **ARCTIC**, Cilt: 51, Sayı: 2, 1998.

Vlademirtsov, B. Y., **Moğolların İctimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, (Terc: Abdulkadir İnan), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1987.

William Erksine, **A History of India under the Two First Sovereigns of the House of Taimur, Báber and Humáyun**, Longman Yay., 1854. Dijital Ortama Aktaran: Michigan Üniversitesi, 2005.

William Flour, **Eşfeh Hân-ı Afgân Ber Tahtgâh-ı Isfahan**, (Farsçaya Tercüme: Dr. Ebu’l-Kâsım Sırrî), İntişârât-ı Tûs, h.ş. 1397.

Yakubovski, A.Y., **Altın Ordu ve Çöküşü**, (Terc. Hasan Eren), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1992.

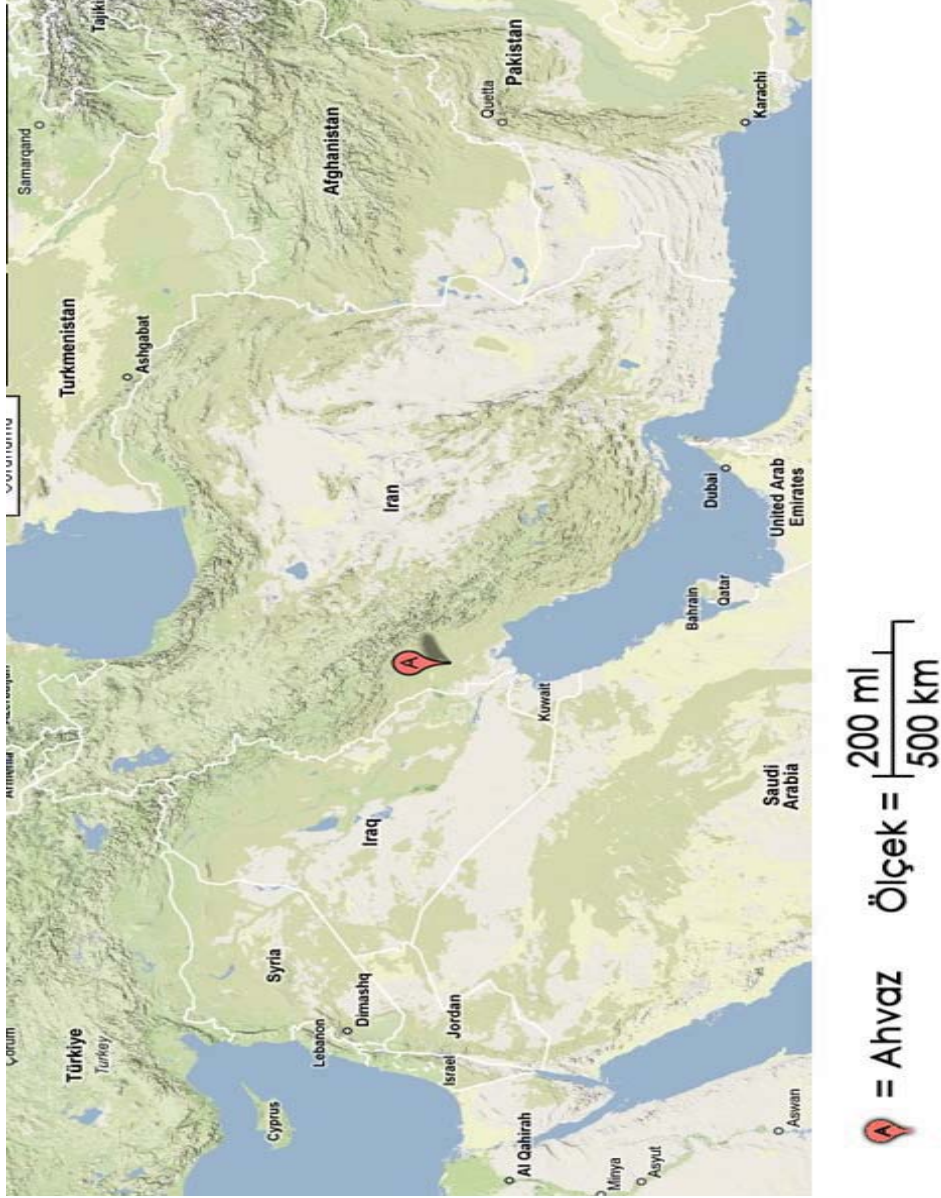
Yâkût el-Hamavî, **Mu’cemü’l-Buldân**, (Neşr: Heinrich Ferdinand Wüstenfeld), C: III, Leipzig, 1866 – 1873 (Fotokopi Nüsha).

Yıldız, H.D., “*Sâcoğulları*”, **TÜRKLER**, IV, Ankara, 2003.

Yınanç, M. H., “*Dulkadirliiler*”, **IA**, Cilt: III, MEB Yayınları, Ankara, 1945.

Haritalar¹⁷⁶

Harita 1 - Ahvaz

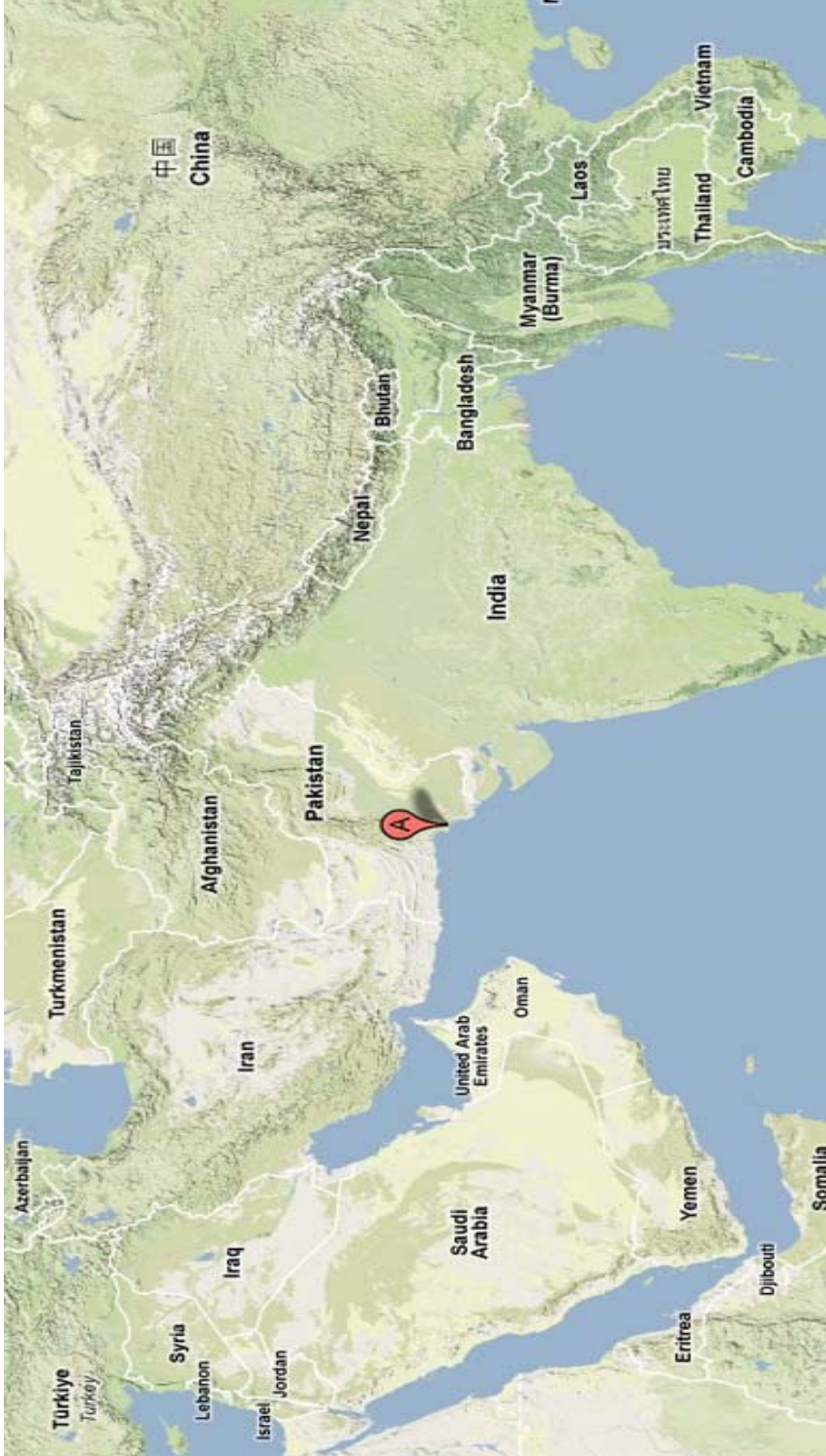

¹⁷⁶ Harita verileri Google Maps'ten alınmış, gerekli işaretlemeler yazar tarafından yapılmıştır. Haritaların işaretlendiği noktalar, Safevîlerin ulaştığı en geniş sınırları belirtir.

Harita 2 – Hâr-i Rûd

Harita 3 – Karaçi

 = Karaçi   Ölçek = $\frac{500 \text{ ml}}{1000 \text{ km}}$

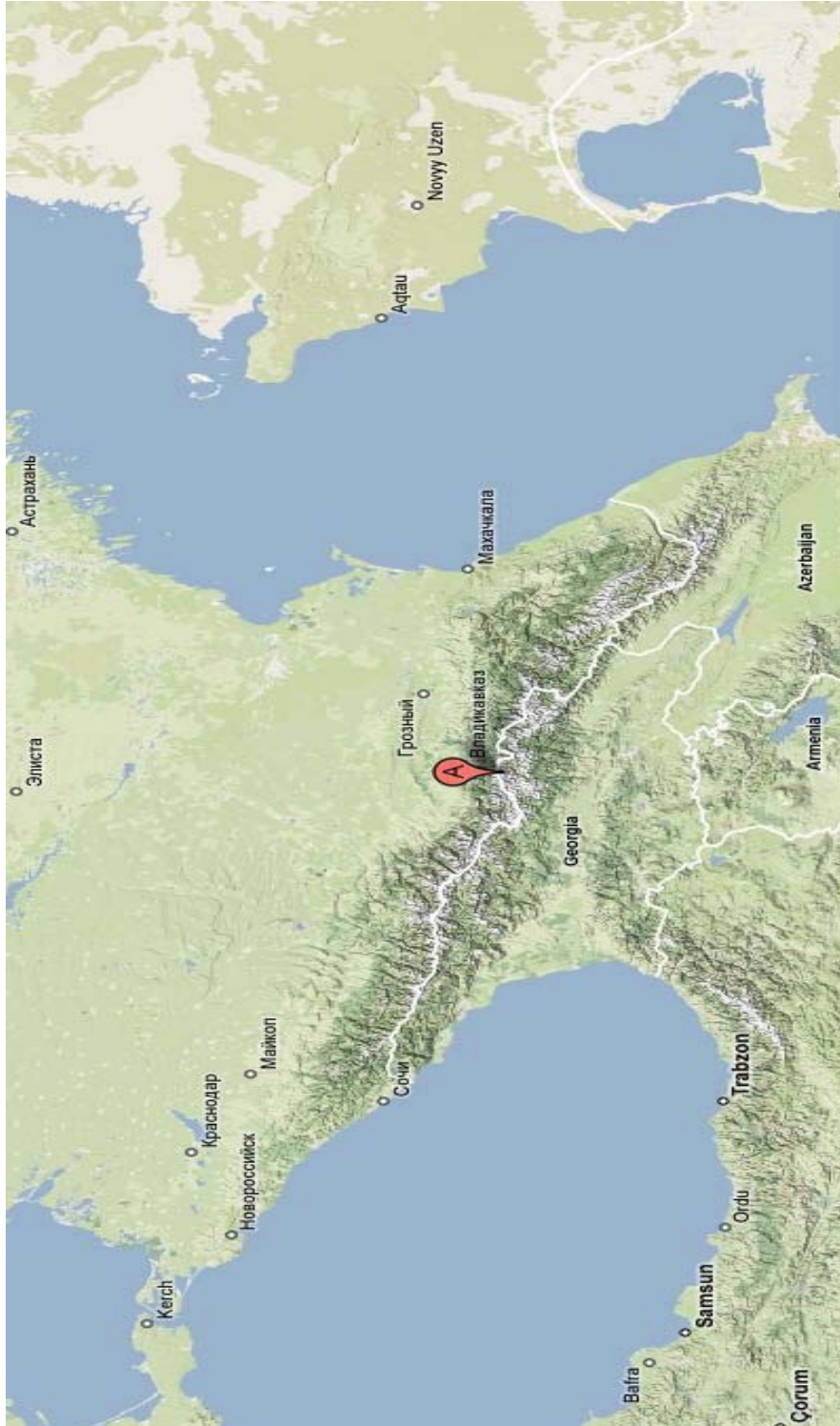
Harita 4 – Karakurum Dağları

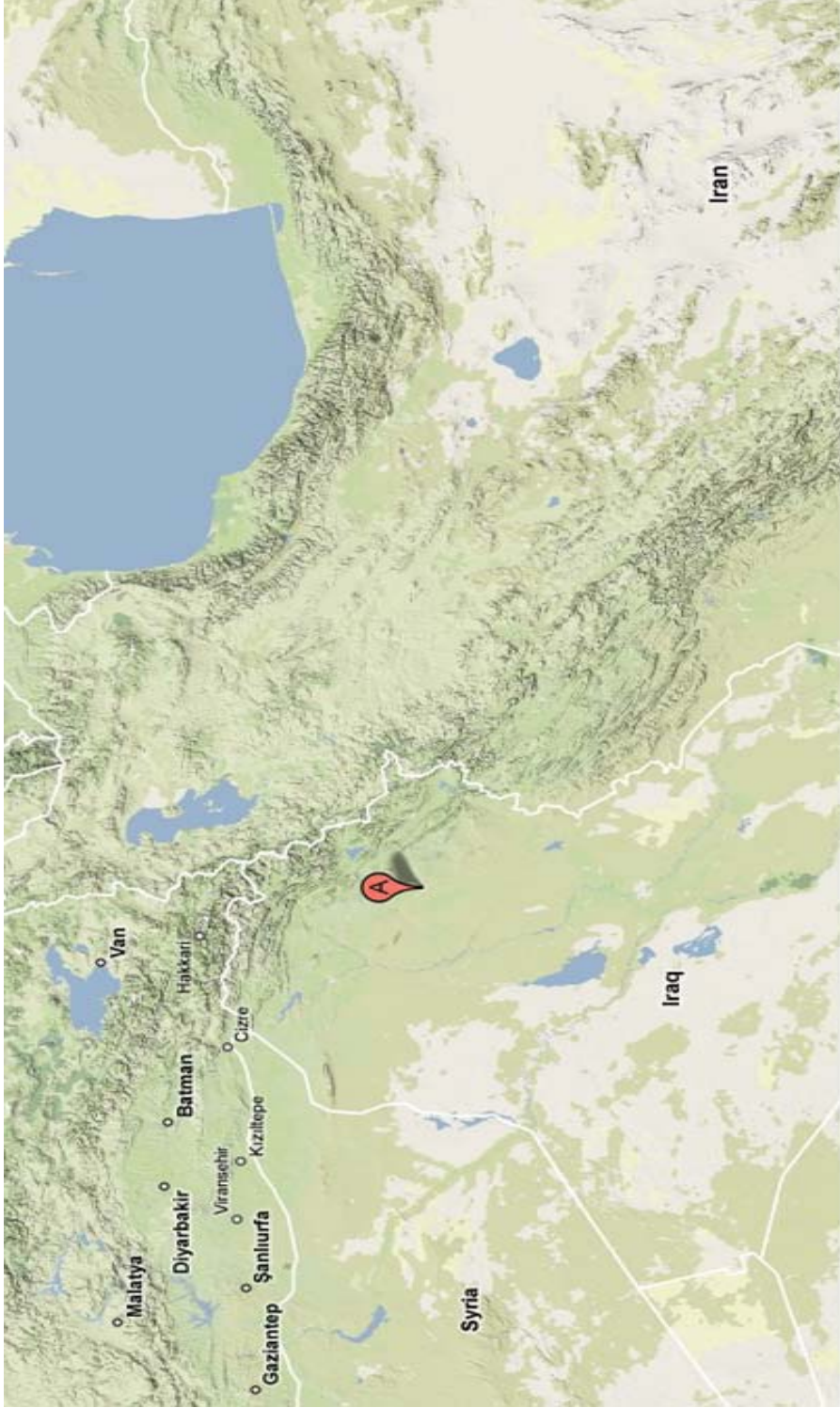
 = Karakurum Dağları

Ölçek = $\frac{200 \text{ ml}}{500 \text{ km}}$

Harita 5 - Kazbek

Harita 6 - Kerkük

 = Kerkük   Ölçek = $\frac{100\text{ml}}{200\text{ km}}$

Harita 7 - Kirmanşâh

 = Kirmanşâh   Ölçek = $\frac{100\text{ml}}{200\text{ km}}$

Harita 8 – Kûh-e Baba

 = Kûh-e Baba

Ölçek = $\frac{200 \text{ ml}}{200 \text{ km}}$

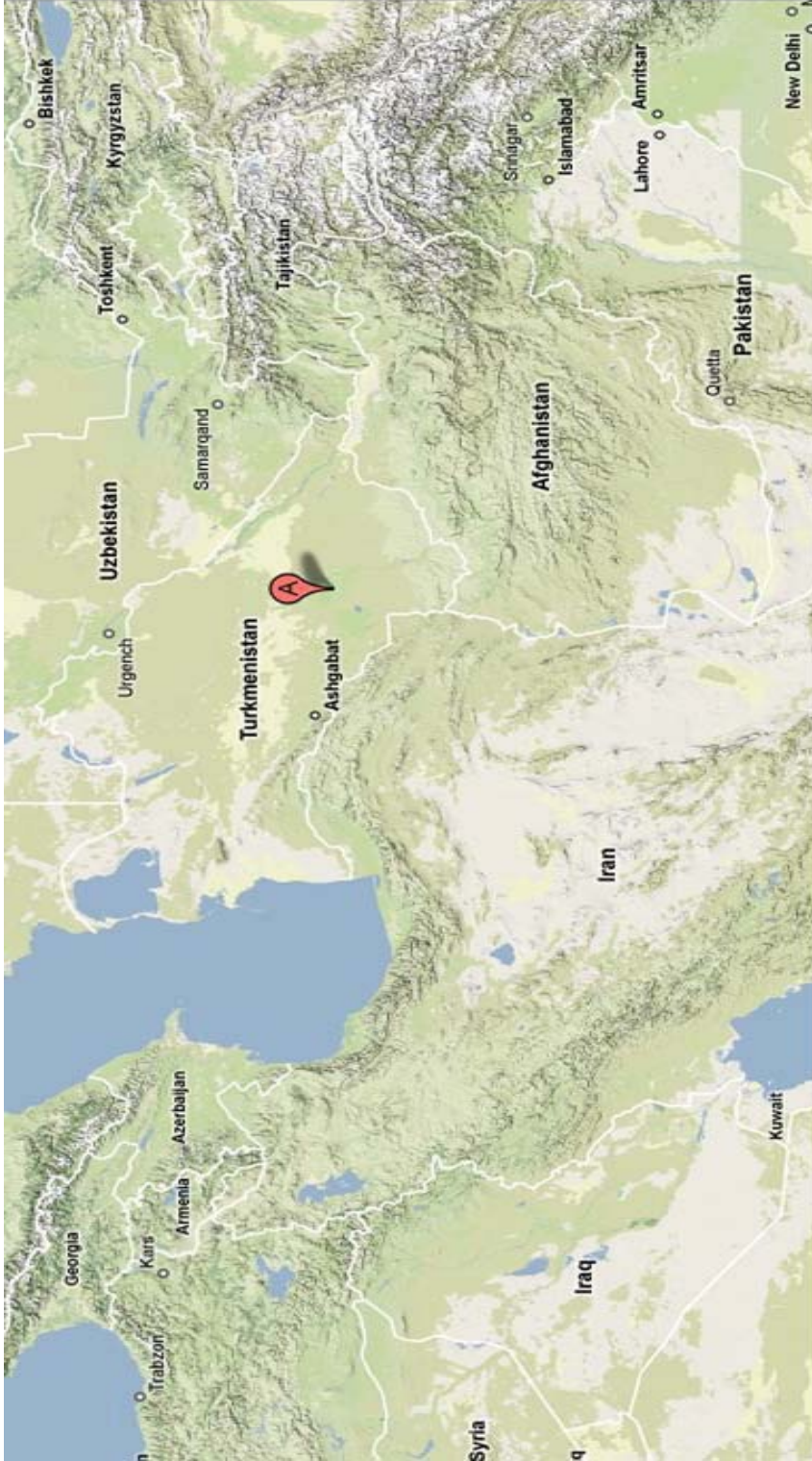
Harita 9 - Makran

 = Makran

Ölçek = $\frac{100\text{mi}}{200\text{km}}$

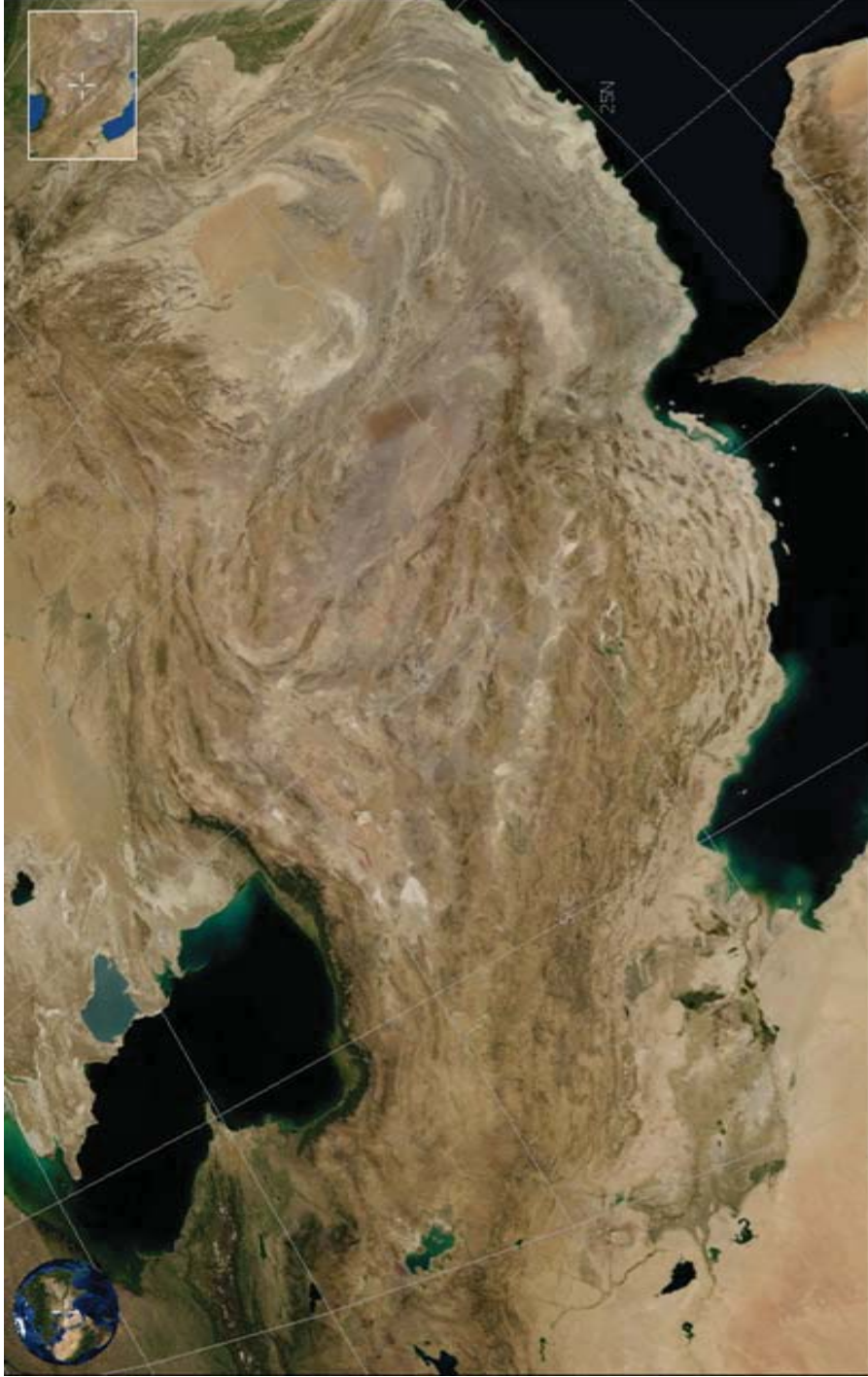
Harita 10 - Merv

 = Merv

Ölçek = $\frac{200 \text{ ml}}{200 \text{ km}}$

Harita 11 – Safevî Coğrafyası¹⁷⁷

Safevilerin Hâkim ve Etkin Oldukları Genel Coğrafi Sınırlar

100ml
200 km

¹⁷⁷ Bu 3 boyutlu uzay fotoğrafı için NASA World Wind 1.4.0.0 kullanılmıştır.

Harita 12 – Safevîlerin Ulaştığı En Geniş Sınırlar

